

Szulc, Tadeusz

Materialne podstawy utrzymania rodziny monarszej w Rzeczypospolitej szlacheckiej

Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego 9/2, 305-342

2006

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

TADEUSZ SZULC
(Łódź)

Materialne podstawy utrzymania rodziny monarszej w Rzeczypospolitej szlacheckiej

Materielle Grundlagen des Unterhalts der königlichen Familie im adeligen Polen

1. Wprowadzenie. 2. Rodzina królewska jako instytucja. 3. Formy zaopatrzenia materialnego. 4. Źródła dochodów rodziny królewskiej w praktyce; 4.1. Źródła pozyskiwania dochodów; 4.2. Sposoby finansowania rodziny królewskiej; 4.2.1. Dobra ziemskie; 4.2.2. Nadania godności kościelnych; 4.2.3. Pensja; 4.2.4. Zapis sum; 4.3. Trwałość uprawnień majątkowych; 4.4. Podmiot uposażający; 4.4.1. Król; 4.4.2. Sejm. 5. Wpływ praktyki na ustawodawstwo; 5.1. Ustawodawstwo ograniczające prawo nabywania dóbr ziemskich; 5.2. Ograniczenia w zakresie nadawania godności kościelnych. 6. Wnioski.

1. Einleitung. 2. Die königliche Familie als Institution. 3. Materielle Grundlagen des Unterhalts. 4. Quellen des Einkommens der königlichen Familie in der Praxis: 4.1. Quellen des Einkommens; 4.2. Art und Weise der Finanzierung der königlichen Familie; 4.2.1. Landgüter; 4.2.2. Verleihung der kirchlichen Ämter; 4.2.3. Einkommen; 4.2.4. Schriftliche Zuteilung der Einkommen; 4.3. Dauer der Vermögensrechte; 4.4. Gehaltsgeber; 4.4.1. König; 4.4.2. Reichstag. 5. Einfluss der damaligen Realität auf die Gesetzgebung; 5.1. Gesetze über die Beschränkung hinsichtlich der Anschaffungen von Landgütern; 5.2. Beschränkung des Rechts hinsichtlich der Verleihung von kirchlichen Ämter. 6. Schlussfolgerungen.

1

Władcy Rzeczypospolitej Obojga Narodów wzbudzają ze zrozumiałych względów zainteresowanie badaczy, co znajduje odzwierciedlenie w licznych publikacjach poświęconym poszczególnym panującym¹. Prawa i obowiązki monarchów polskich w opiniach pisarzy Odrodzenia omówiła A. Sucheni-

¹ Przykładowo wymieniamy: S. Grzybowski, *Henryk Walezy*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980; J. Besala, *Stefan Batory*, Warszawa 1982; H. Wisner, *Zygmunt III Waza*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991; Z. Wójcik, *Jan Kazimierz Waza*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1997; A. Przyboś, *Michał Korybut Wiśniowiecki 1640-1673*, Warszawa 1983; Z. Wójcik, *Jan III Sobieski 1629-1696*, Warszawa 1983; J. Staszewski, *August II Mocny*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1998; tenże, *August III Sas*, Wrocław 1989; *Królowie elekcyjni. Leksykon biograficzny*, red. I. Kaniewska, Kraków 1997.

-Grabowska². O roli króla w sferze wymiaru sprawiedliwości w dawnej Polsce wartościowe artykuły źródłowe ogłosił Z. Rymaszewski³. Uczestnictwo monarchy w sprawach państwa na podstawie listów królewskich za ostatniego z Jagiellonów przedstawił T. Szulc⁴, a królewską władzę rozdawniczą za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego opisał K. Goźdz-Roszkowski⁵. Na uwagę zasługuje również studium U. Augustyniak poświęcone wielu aspektom społecznego funkcjonowania dworu królewskiego, relacjom między panującym a społeczeństwem oraz pozycji małżonki króla i pozostałych członków rodziny⁶. Postawą szlachty wobec instytucji monarchy zajęli się m.in. W. Czapliński i E. Opaliński⁷, zaś liczne wzmianki na temat pozycji władców w państwie spotykamy w pracach o sejmach w okresie elekcyjnym.

Jednak, pomimo tak dużego zainteresowania osobą monarchy, wiele zagadnień zostaje nadal niezbadanych, szereg istotnych kwestii umknęło uwadze badaczy. O ile kwestie związane z dochodami i wydatkami monarchów przyciągały uwagę historyków⁸, to zagadnienie statusu politycznego rodziny

² A. Sucheni-Grabowska, *Obowiązki i prawa królów polskich w opiniach pisarzy epoki Odrodzenia*, [w:] *Między monarchią a demokracją. Studia z dziejów polski XV–XVII w.*, red. A. Sucheni-Grabowska, M. Żaryn, Warszawa 1994, s. 54–115; zob. artykuł tejże, *Kilka uwag o miejscu króla w sejmach „złotego wieku”*, *Acta Univ. Vratisl.* 1988, Historia LXVI, t. 945.

³ Z. Rymaszewski, „*Domino Regi perpetuum silencium imponimus*”. *Król w małopolskich zapiskach sądowych*, [w:] *Studia z historii państwa i prawa i idei. Prace dedykowane Profesorowi Janowi Malarczykowi*, Lublin 1997, s. 311–324; tenże, *Król w dawnej Polsce w świetle dokumentów praktyki sądowej*, [w:] *Studia z dziejów państwa i prawa polskiego*, t. VII, red. J. Matuszewski, T. Kubicki, Wyd. Uniw. Łódzkiego, Łódź 2002, s. 173–181; zob. *ibidem*, przyp. 1, gdzie podane zostały wcześniejsze publikacje tegoż Autora z zakresu tej problematyki.

⁴ T. Szulc, *Stanowisko króla w Rzeczypospolitej na podstawie listów ostatniego Jagiellona do Radziwiłłów*, [w:] *Studia z dziejów...*, t. VII, s. 143–171.

⁵ K. Goźdz-Roszkowski, *Ze studiów nad królewską władzą rozdawniczą za Stanisława Augusta*, [w:] *Symbolae historico-iuridicae Lodzienses Iulio Bardach dedicatae*, red. Z. Rymaszewski, Wyd. Uniw. Łódzkiego, Łódź 1997, s. 115–143.

⁶ U. Augustyniak, *Wazowie i „królowie rodacy”*. *Studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII wieku*, Warszawa 1999; zob. rozdz. V (s. 103–119), rozdz. VII (s. 140–166).

⁷ W. Czapliński, *Autorytet państwa i jego organów w oczach szlachty w XVI i XVII w.*, *Zesz. Nauk. KUL* 1977, R. 20, nr 3–4, s. 87–98; E. Opaliński, *Postawa szlachty polskiej wobec osoby królewskiej jako instytucji w latach 1587–1648. Próba postawienia problematyki*, *KH* 1980, R. 90, z. 4, s. 791–807.

⁸ Przykładowo wymieniamy: J. Bartoszewicz, *O dochodach króla Stanisława Augusta*, [w:] *Dzieła Juliana Bartoszewicza*, t. VIII: *Studia historyczne i literackie*, t. I, Kraków 1880, s. 156–176; W. Czermak, *Na dworze Władysława IV*, [w:] *Studia historyczne*, Kraków 1901; W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974; A. Filipczak-Kocur, *Z dziejów skarbu nadwornego za Zygmunta III Wazy*, CPH 1986, t. XXXVIII, z. 1; tejże, *Skarb koronny za Władysława IV 1632–1648*, *Studia i Monografie [Opole]* 1991, nr 176; tejże, *Z dziejów litewskiego skarbu nadwornego za Zygmunta III Wazy*, [w:] *Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI–XVIII w. Studia ofiarowane Zbigniewowi Wójcikowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1993.

królewskiej i problemy jej finansowania pojawiały się w literaturze co najwyżej na marginesie rozważań⁹. Na brak opracowania zagadnień związanych z finansowaniem rodziny królewskiej zwróciła uwagę A. Filipczak-Kocur¹⁰. W tej sytuacji podjęcie próby zbadania materialnych podstaw utrzymania członków rodziny królewskiej zmierza do wypełnienia luki w naszej wiedzy o państwie szlacheckim.

2

W literaturze wielokrotnie czytamy o rodzinie królewskiej, ale nigdzie nie znaleźliśmy wskazania, jakie osoby obejmowane są tym pojęciem. Formułowane definicje rodziny odnoszą się do rodziny szlacheckiej, mieszczańskiej lub chłopskiej, wyróżniając małą rodzinę dwupokoleniową (obejmującą rodziców i dzieci) lub rodzinę wielką (wielopokoleniową, łączącą najmniej trzy pokolenia)¹¹. Żadna z tych propozycji nie odpowiada interesującej nas strukturze – rodzinie królewskiej. Stąd dla potrzeb przedstawianego studium przyjmujemy, że rodzina królewska to: z jednej strony – krewni monarchy w linii prostej (wstępni i zstępni, bez ograniczeń) oraz w linii bocznej krewni przynajmniej II i III stopnia. Z drugiej strony, pojęciem tym objąć należy królewskich powinowatych, czyli krewnych królowej, choć niezmiernie trudno zakreślić granice tego pokrewieństwa. Natomiast poza naszymi rozważaniami znajdują się zarówno niekiedy liczne kobiety pozostające w nieformalnym związku z królem, jak i krewni naturalni monarchy, choć większość z władców (już od Kazimierza Wielkiego) doczekała się z takich związków potomstwa: m.in. Zygmunt Stary, Władysław IV Waza, Jan III Sobieski, August II Sas, Stanisław August Poniatowski. Choćby kategoria członków królewskiej rodziny czasami odgrywała niemałą rolę w życiu osobistym władcy, a niekiedy także faktycznie wpływała na życie polityczne, to jednak wszystko, co z nią związane, miało charakter nieoficjalny,

⁹ Przykładowo: A. Strzelecki, *Sejm z roku 1605*, Kraków 1921, s. 140; J. Seredyka, *Rzeczpospolita w ostatnich latach panowania Zygmunta III (1629–1632). Zarys wewnętrznych dziejów politycznych*, Studia i Monografie [Opole] 1978, nr 62, s. 138–139; 147, 164–165, 208, 203–204; K. Matwijowski, *Sejm grodzieński 1678–1679*, Acta Univ. Wratisl. 1985, No 909, Historia LXI, s. 51, 94–95, 112, 117; J. Pietrzak, *W przygaszonym blasku wiktorii chocimskiej. Sejm w 1623 r.*, [w:] Acta Univ. Wratisl. 1987, no 890, Historia LVII, s. 46; S. Achremczyk, R. Marchwinski, J. Przeracki, *Poczet biskupów warmińskich*, Olsztyn 1994, s. 135–137.

¹⁰ A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej lat 1587–1697 (Stan badań, źródła i postulaty)*, [w:] *Studia z dziejów państwa i prawa polskiego*, t. VIII, red. J. Matuszewski, W. Witkowski, Lublin–Łódź 2003, s. 41 z odesłaniem: W. Pałucki, *Drogi i bezdroża...*, s. 149–155, 212–217.

¹¹ M. Koczerska, *Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza*, Warszawa 1975, s. 6–7.

pozaprawny. Niewątpliwie zasługują na zbadanie metody stosowane np. przez władców dla zapewnienia swoim metresom i swojemu nieprawemu potomstwu materialnej pomyślności.

3

Nowo wybrany król zastawał z reguły w skarbie pustki¹². Jednakże sytuacja materialna królewskiej rodziny w pierwszym rządzie wynikała z wielkości zasobów oddanych do dyspozycji władcy, który po wynagrodzeniu osób zasłużonych w walce elekcyjnej (wakującymi względnie odebranymi zwolennikom kontrkandydata starostwami i dzierżawami), często nie miał środków niezbędnych do zaspokojenia bieżących potrzeb¹³. Poza tym kurczyły się źródła dochodów. I tak np. trzy części dochodów z królewszczyzn, należne królowi od czasów egzekucji, zaprzestano płacić już Zygmuntowi III, mimo że ani on, ani jego następcy nie zrzekli się w tym zakresie swych praw¹⁴.

Ponieważ w rzeczywistości władca elekcyjny (poza królami-rodakami¹⁵), w Rzeczypospolitej majątku prywatnego nie posiadał, a bieda królewskiego dworu niekiedy wręcz kompromitowała Rzeczpospolitą, podejmowane były działania zmierzające do zapewnienia władcy godnych warunków egzystencji. Służyć temu miały m.in. decyzje przyjęte na sejmach 1589 i 1590 r., kiedy wydzielono królewszczyzny (nazwano je ekonomiami), z których dochody były przeznaczone na utrzymanie panującego¹⁶. Wydzielenie ekonomii nie poprawiło na trwałe sytuacji finansowej króla¹⁷. W tej sytuacji, gdy w aktach związanych z elekcją nie zwracano uwagi na to, że król posiada rodzinę, zapewnienie środków na utrzymanie niekiedy licznego potomstwa¹⁸ i wyma-

¹² O spustoszeniu skarbu po śmierci Zygmunta II Augusta i Stefana Batorego pisze A. Filipczak-Kocur, *Z dziejów skarbu nadwornego za Zygmunta III Wazy*, CPH 1986, t. XXXVIII, z. 1, s. 56 i n.; teźże, *Finanse Rzeczypospolitej w latach 1587–1632*, Zesz. Nauk. WSP w Opolu 1988, Historia XXVI, s. 28–30; teźże, *Rozrzutny czy ubogi król Władysław IV*, [w:] *Dwór a kraj. Między centrum a peryferiami władzy. Materiały konferencji zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu, Instytut Historii UJ, Instytut Historii Akademii Pedagogicznej w Krakowie, 2–5 kwietnia 2001*, red. R. Skowron, Kraków 2001, s. 357–358.

¹³ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża...*, s. 149–151.

¹⁴ *Ibidem*, s. 203, 208, 214–217, 230.

¹⁵ Odnosi się to do: Michała Korybuta Wiśniowieckiego, Jana Sobieskiego, Stanisława Leszczyńskiego i Stanisława Augusta Poniatowskiego.

¹⁶ VL, II, f. 1298: *Rationes skarbu i stołu naszego*; f. 1334: *Rationes stołu Króla Iego Miłości*.

¹⁷ A. Filipczak-Kocur, *Finanse...*, s. 29.

¹⁸ Z siedmiu synów Zygmunta III Wazy, w dzieciństwie zmarło trzech, z pięciu córek przeżyła jedna. Z kolei Jan III Sobieski dochował się czterech synów i jednej córki, zaś z sześciu synów Augusta III Sasa czterech dożyło lat dojrzałych, z dziewięciu córek dwie zmarły w dzieciństwie. Stanisław August Poniatowski nie posiadał legalnego potomstwa, miał liczne rodzeństwo: trzech braci i dwie siostry.

gającej żony stwarzało panującemu nie lada problem. Elekcyjny tron w Rzeczypospolitej nie dawał z zasady żadnej gwarancji, że któryś z potomków w linii męskiej uzyska tron po ojcu. Dlatego troska o bezpieczeństwo materialne królewiczów zmuszała władców do podejmowania rozmaitych działań, które miały jego najbliższym zapewnić środki utrzymania. Brak odpowiednich przepisów dawał monarsze spore możliwości legalnych działań, choć niekiedy nie wahał się on przed złamaniem obowiązujących zwyczajów i konstytucji. W rękę władcy znajdowała się *gratia distributiva*, służąca władcy do skutecznego rządzenia w państwie. Mógł on jednak wykorzystywać ją – co było nadużyciem – w interesie swoich krewnych¹⁹.

4

4.1. Członkowie rodziny królewskiej czerpali rozmaite materialne korzyści ze swojej pozycji rodzinnej. Oto źródła najważniejszych z nich, te najczęściej stosowane i przynoszące dochody:

- ◆ dobra ziemskie: wchodzące w skład oprawy królowej, włości przejmowane w użytkowanie lub dzierżawę, wykupione z zastawu przez członków rodziny królewskiej królewskiej, zakupione na własność, pozyskane na drodze darowizny majątności należące dotąd do zasobu szlacheckiego, dobra uzyskane przez zapis sum od prywatnych właścicieli;
- ◆ urzędy i beneficja kościelne;
- ◆ pensje²⁰.

4.2. A oto sposoby wykorzystane dla finansowania najbliższych monarchy.

4.2.1. Podstawowym źródłem dochodów społeczeństwa polskiego od czasów piastowskich były dobra ziemskie. Ale wykorzystywanie ich przez monarchę zaczęło wzbudzać zainteresowanie szlachty dopiero w XV w., od połowy którego domena ziemska zaczynała nabierać charakteru dóbr publicznych.

¹⁹ Królowi Michałowi Korybutowi Wiśniowieckiemu opozycja zarzucała w 1672 r. rozdawnictwo dóbr krewnym, z kolei stronnicy monarchy twierdzili, że było tego niewiele. Zarzut odnosił się do dóbr Solec i Kamionka, zob. T. Korzon, *Dola i niedola Jana III Sobieskiego 1629–1674*, t. III, Kraków 1898, s. 162, z odesłaniem do: *Exorbitancj w MS Ossol.*, nr 336, s. 195; A. Przyboś, *Michał Korybut Wiśniowiecki 1640–1673*, Kraków–Wrocław 1984, s. 189. Nie znamy charakteru tych nadań.

²⁰ Nadania wysokich urzędów przynosiły korzyści materialne nie tylko królowi, lecz i jego małżonce, jak i ich otoczeniu, zob. W. Czaplinski, *Sprzedawanie urzędów w Polsce w połowie XVII wieku*, PH 1959, t. L, z. 1, s. 53, 56–57; J. Matuszewski, *Sprzedawalność urzędów w Polsce*, CPH 1964, t. XVI, z. 2, s. 149, 165; H. Wisner, *Rozdawnictwo i sprzedaż urzędów w czasach Zygmunta III*, PH 1970, t. LXI, z. 1, s. 448–449. Innym przykładem są podarki, które król i jego bliscy otrzymywali od miast w zamian za potwierdzenie dotychczasowych przywilejów, E. Cieślak, *Przetargi Jana III Sobieskiego z Gdańskiem o starostwo puckie*, Rocznik Gdański 1962, t. XXI, s. 151.

Ponieważ nie było norm prawa stanowionego zabraniających panującemu nabywania dóbr ziemskich, pojawiła się możliwość, że obok królewszczyzn o charakterze publicznym, w ręku królewskim znajdują się dobra stanowiące jego prywatny majątek. I chociaż opinia szlachecka uważała, że panujący nie miał do tego prawa, monarcha nie liczył się z tym stanowiskiem²¹. Królowie z dynastii Wazów na tronie polskim, a w ślad za nimi następnicy władcy elekcyjni²², podejmowali różne zabiegi aby wejść w posiadanie dóbr, które dając mocne podstawy materialne rodzinie wzmocniłyby równocześnie jej stanowisko.

■ Kupno dóbr. Konstancja, druga żona Zygmunta III, kupiła w 1624 r. dziedziczną majątność Mikołaja Komorowskiego – wielkie dobra żywieckie, które król i królowa traktowali jako prywatne. Kupno tych dóbr wywołało ostre protesty szlachty, która uznała transakcję za sprzeczną z prawem i obyczajami, domagając się uznania ich za królewszczyznę²³. Szlachta w transakcji tej upatrywała zamachu na wolności szlacheckie, obawiała się bowiem, iż dobra posłużą rodzinie królewskiej do stworzenia dziedzicznego majątku dającego niezależność finansową²⁴. Obawy i sprzeciw szlachty z powodu zakupionych dóbr wyraził w 1625 r. A. Lisiecki, trafnie dostrzegając w tym dążenie do umocnienia dynastii i dziedziczności tronu²⁵.

Na sejmie 1626 r. szlachta w zasadzie pogodziła się z dokonaniem zakupem, ale domagała się złożenia przez króla przyrzeczenia, iż tego typu sytuacje nie będą się powtarzać, a starostą dóbr żywieckich zostanie szlachcic polski – posesjonat, który będzie wypełniał wszystkie świadczenia na rzecz Rzeczypospolitej. Proszono monarchę o wyrażenie zgody na to, aby w sprzyjających okolicznościach starostwo zostało odkupione przez skarb państwa i włączone do wielkorządów krakowskich²⁶. Król żądanego przez szlachtę przyrzeczenia

²¹ Jaskrawym przykładem jest działalność Bony, która zmierzała do wyraźnego oddzielenia majątku królewskiego od własności publicznej.

²² Posiadali oni dobra prywatne, z których dochody, po objęciu tronu nie przekształcały się w środki publiczne; dochody te mogły więc być wykorzystywane do powiększania majątności rodziny.

²³ K. Chłapowski, *Spór o kupno dóbr żywieckich przez królową Konstancję w latach 1634–1631*, KH 1997, R. CIV, z. 2, s. 8 z odesłaniem do: Rkp. Bibl. PAN Kórnik 338, k. 71–72; AGAD, Arch. Radziwiłłów VI–II, 49, k. 73–74; Arch. Publ. Potockich 31/II, k. 609–610, 640–641.

²⁴ *Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego*, wyd. J. Bartoszewicz, Kraków 1870, s. 310–311.

²⁵ *Obrona wolności y praw Rzpltej Królestwa Polskiego: w której z historyi, zwyczajów, praw, statutów i konstytucyi Królestwa, dostatecznie dowodzi się, iż prześwietnemu domowi królewskiemu niewolno mieć żadnych dziedzicznych posiadłości w Królestwie polskiem i W. L. Litewskiem*, K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. XXI. Kraków 1906, s. 332.

²⁶ J. Kwak, *Sejm warszawski 1626 roku*, *Studia i Monografie* [Opole] 1985, nr 103, s. 93 z odesłaniem do: AGAD, AR VI, II–49, s. 120–121; B.K. nr 317, k. 326–327; nr 338, s. 117–118.

nie złożył, lecz aby ją uspokoić, wyraził zgodę na wykup dóbr, za życia królowej lub po jej śmierci, za kwotę 600 tys. zł przez Rzeczpospolitą²⁷. Dobra te miały wejść w skład królewsczyzn.

Podobnie, zgodnie ze swoimi planami, potrafił Zygmunt III rozwiązać sprawę majątności Nieporęt²⁸. Prażmowscy nabyli Nieporęt w 1480 r. od księcia mazowieckiego Bolesława. Linia potomków wywodząca się od nabywcy Nieporętu wygasła w 1560 r.; wówczas przeszedł on w ręce Korony²⁹. W okresie egzekucyjnym, w czasie rewizji listów (1564 r.), dawna posiadłość Prażmowskich uznana została przez rewizorów za własność królewską. Z tym nie pogodzili się pozostali przedstawiciele rodu i zgłaszali ustawicznie pretensje³⁰. Ostatecznie dobra te, bez zgody stanów, znalazły się w dziedzicznym posiadaniu dzieci króla³¹. W. Pałucki wysunął przypuszczenie, iż miało to związek z konstytucją sejmu 1632 r. *Opatrzanie Najjaśniejszego Potomstwa naszego*³². W 1642 r. królowa Anna Katarzyna, wychodząc za mąż, odstąpiła część swego dziedzictwa w Nieporęcie, którą posiadała *post Serenisimos olim Parentes suos*, bratu swemu Janowi Kazimierzowi³³, który ustępując z tronu, w 1668 r. podarował dobra Jezuitom³⁴.

W 1654 r. królowa Maria Ludwika, mając w dożywotnim posiadaniu starostwo kamieńczykowskie (na Mazowszu), zwróciła się do sejmu o zgodę na jego kupno, z zamiarem uposażenia zgromadzenia siostr wizytek, które sprowadziła z Francji³⁵. Spotkało się to ze sprzeciwem szlachty, niemniej sejm uchwalił konstytucję³⁶, dzięki czemu królowa nabyła własność dóbr za

²⁷ *Ibidem*, s. 95 z odesłaniem do: AGAD, AR VI, II-49, s. 126; B.K. 317, k. 330; B.U.Wr. Zb. Steinwehra, fol. 37, t. II, s. 323.

²⁸ W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osiedli*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, cz. II: komentarze, indeksy, Warszawa 1973, s. 90, przyp. 11.

²⁹ *Rodzina, herbarz szlachty polskiej*, oprac. S. hr. Uruski przy współudziale A. A. Kosińskiego, uzupeł. A. Włodarski, t. XIV, Warszawa 1917, s. 328.

³⁰ *Dyaryusze sejmowe r. 1597...*, wyd. dr E. Berwiński, Kraków 1907, *Scriptore rerum Polonicarum* [SRP, XX], s. 359, 361-362.

³¹ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża...*, s. 201, przyp. 310.

³² W. Pałucki, *Przynależność własnościowa...*, s. 90, przyp. 11. O konstytucji zob. s. 319.

³³ Cyt. za W. Pałucki, (*ibidem*, s. 90, przyp. z odesłaniem do MK, 186, f. 136).

³⁴ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. VIII, s. 107, s.v. *Nieporęt* (autor Br. Chlebowski); S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. IV, cz. II: *Kolegia i domy założone w pierwszej dobie rządów Zygmunta III 1588-1608*, Kraków 1904, s. 855, przyp. 2. Szlachta była przeciwna temu, aby abdykujący monarcha zatrzymywał swoje dobra prywatne, zob. W. Kłaczewski, *Abdykacja Jana Kazimierza. Społeczeństwo szlacheckie wobec kryzysu politycznego lat 1667-1668*, Lublin 1993, s. 164, z odesłaniem do *Akta ziemi kujawskiej*, t. II, s. 211-218.

³⁵ VL, IV, f. 452 - *Fundacya Panien Zakonnych od Najjaśniejszey Matzonki naszej Krolowy Ieymcy Ludowiki Maryi*; *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. III, s. 742, s.v. *Kamienczyk* (autor Al. Krył, Br. Chlebowski); K. Chłapowski, *Alienacja dóbr królewskich w latach 1578-1668*, PH 1979, t. LXIX, z. 4, s. 657.

³⁶ K. Chłapowski, *Alienacja dóbr...*, s. 657.

kwotę 130 tys. zł., które była jej dłużna Rzeczpospolita. Był to – jak ustalił K. Chłapowski – jedyny w latach 1578–1668 przypadek sprzedaży zgodnie z prawem. Przekazanie starostwa siostronom nastąpiło w 1663 r. Dochody z niego szacowano na 22 tys. zł rocznie³⁷.

Dobra ziemskie kupował również Jan III Sobieski. W 1677 r. nabył za kwotę 43 tys. zł. dobra Milanów na południe od Warszawy³⁸, i aby ominąć obowiązujące przepisy zabraniające kupowania majątków ziemskich, Sobieski skorzystał z pośrednictwa jednego ze swoich przyjaciół – wielkiego koniuszego koronnego Marka Matczyńskiego. Po oblatowaniu dokumentu w księgach Metryki Koronnej dobra zostały przekazane królowi. Król nabył wówczas także dobra Powsinek składające się z trzech wsi i dwóch folwarków, które zostały włączone do klucza wilanowskiego³⁹. Na sejmie 1683 r. Krzysztof Grzymułtowski wytknął tę transakcję królowi⁴⁰. Nie wywołało to żadnej zmiany w postępowaniu władcy; zakupił on część dóbr Półkowa na północ od Warszawy, które na cześć żony nazwano Marymontem⁴¹. Sprawa ta została podniesiona po śmierci króla przez szlachtę w instrukcjach sejmikowych w 1696 r.⁴²

August II Sas kupił od Konstantego Sobieskiego pałac Morsztynowski w Warszawie oraz pałac Marymont z przyległościami⁴³.

Stanisław August Poniatowski nabył w 1766 r. Jazdów Stary od księcia Kaspra Lubomirskiego, urządziwszy sobie rezydencję w Łazienkach. Okazały pałac ujazdowski z placem w 1784 r. podarował król miastu⁴⁴.

³⁷ *Loc. cit.*

³⁸ M. Drozdowski, A. Zahorski, *Historia Warszawy*, Warszawa 1972, s. 79; Z. Wójcik, *Jan Sobieski 1629–1696*, Warszawa 1983, s. 393. J. Starzyński, *Wilanów. Dzieje budowy palacu Jana III*, [w:] *Studia do dziejów sztuki w Polsce*, t. V, Varsovia 2, Warszawa 1933, s. 3, z odesłaniem do: AGAD, MK 211, s. 80=83; A. Gr. warsz. Obligacye 28, k. 540/V.

³⁹ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. VIII, s. 896, s.v. *Powsin* (autor Br. Chlebowski).

⁴⁰ Mówca odwołał się do konstytucji z 1631 r.: *Ażeby juri terrestri in persona subsit, jako są formalia prawa, albo dóbr ziemskich nabywać nie może. [...] Wilanów prawda, że sztuka piasku, ale i na tym piasku siedziałby szlachcic, i na Powsinku drugi. Zob. Krzysztofa Grzymułtowskiego, wojewody poznańskiego listy i mowy*, wyd. A. Jabłonowski, Warszawa 1876, s. 112 [Źródła Dziejowe, t. I].

⁴¹ M. Drozdowski, A. Zahorski, *Historia Warszawy*, s. 80; Z. Wójcik, *Jan Sobiecki...*, s. 392.

⁴² Szlachta dobrzyńska w instrukcji wręczonej posłom na sejm konwokacyjny 1696 r. domagała się m.in., aby dobra ziemskie zakupione przez króla Jana III zostały uznane za dobra koronne i rozdane osobom zasłużonym. Żądanie to nie obejmowało dóbr wilanowskich, *Lauda sejmikowe ziemi dobrzyńskiej*, wyd. F. Kluczycki, Kraków 1887, s. 167, nr 75 § 6; zob. również: AGZ, t. 22, cz. III: *Lauda wiszeńskie 1673–1732*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1914, s. 281, nr 99, § 18; *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. V: *1681–1696*, wyd. A. Przyboś, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984, nr 65, s. 182, pkt 32.

⁴³ A. Król, *Marymont. Dzieje letniej rezydencji Jana Sobieskiego, Augusta II i III oraz Instytutu Agronomicznego*, Rocznik Warszawski 1960, t. I, s. 41.

⁴⁴ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. XII, s. 766, s.v. *Ujazdów* (autor Br. Chlebowski).

Bratanek króla, książę Stanisław, syn Kazimierza Poniatowskiego, nabył w 1780 r. od Kaspra Rogalińskiego starostwo korsuńskie, zaś w 1785 r. od Michała Wielhorskiego dobra Horochów na Wołyniu⁴⁵.

■ Zastawnicy z rodziny królewskiej. Po śmierci Zofii Działyńskiej (wdowy po staroście Łukaszu Działyńskim), w 1604 r. król nadał swej młodszej siostrze Annie Wazównie prawo wykupu starostwa brodnickiego⁴⁶. Siostra Zygmunta III spłaciła z sumy zastawnej spadkobierców Zofii Działyńskiej⁴⁷. Starostwo dzierżyła aż do śmierci (1625 r.). Dobra królewskie oddane w zastaw pozostawały długi czas w ręku zastawników, dopóki król nie spłacił długu. Zastawnik uzyskiwał prawa i dochody niemal właściciela, ograniczony był jedynie w swobodzie alienacji na rzecz osób trzecich. Dobra zastawne mogły być dziedziczone. Z kolei w 1611 r. starostwo golubskie będące w zastawie w ręku rodziny Kostków, po śmierci Jerzego Kostki zostało nadane przez Zygmunta III Annie Wazównie⁴⁸. Nie wiemy, czy królowna spłaciła spadkobierców dotychczasowego zastawnika.

Królowa Konstancja – żona Zygmunta III, wykupiła za własne pieniądze folwark Oniszki zastawiony przez króla u Radziwiłłów, który wchodził w skład dzierżawy Olitckiej w Wielkim Księstwie Litewskim należącej do dóbr oprawnych⁴⁹. Wykupienie spowodowało wygaśnięcie stosunku zastawnego między monarchą a dotychczasowym zastawnikiem i przywrócenie go do dóbr oprawnych.

W 1678 r. Jan III Sobieski wykupił za kwotę 120 tys. guldenów zastawione Gdańszczanom starostwo puckie⁵⁰.

W tym samym roku Andrzej Gembicki, trzymający tytułem zastawu za 200 tys. guldenów starostwo nowodworskie, uzyskał pozwolenie od sejmu grodzieńskiego na jego cesję królowi i jego potomstwu albo innej osobie stanu szlacheckiego z Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego, która wykupi starostwo za wyżej wymienioną sumę⁵¹. Władca nie był osobą prywatną; był zawsze osobą publiczną, dlatego potrzebna była zgoda sejmu,

⁴⁵ PSB, 27, s. 482, s.v. *Poniatowski Stanisław* (autor J. Michalski); *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. V, s. 44, s.v. *Korsuń* (autor E. Rulikowski). Starostwo to składało się z 27 wsi i przynosiło dochód 129 150 złp. 12 gr.

⁴⁶ PSB, t. I, red. W. Konopczyński, Kraków 1932, s. 134, s.v. *Anna Wazówna* (autor: K. Lepszy). Zob. też ks. P. Czaplowski, *Senatorowie świeccy, podskarbiowie i starostowie Prus Królewskich 1454–1772*, Roczn. Tow. Nauk. w Toruniu 1921, XXVI–XXVIII (1919–1921), s. 64–65.

⁴⁷ Dr. H. Plehn, *Geschichte des Kreises Strasburg in Westpreussen*, Leipzig 1900, s. 124, z odesłaniem do: MK, bd. 148, s. 350; bd. 149, s. 405.

⁴⁸ PSB, I, s. 134.

⁴⁹ VL, III, 306, *warunek summy dziesięciu tysięcy złotych na Oniszkach*.

⁵⁰ Ks. P. Czaplowski, *Senatorowie świeccy...*, s. 163, 164.

⁵¹ VL, V, f. 564, *Consens Ur. Staroście Nowodworskiemu*; P. Czaplowski, *Senatorowie świeccy...*, s. 148, za nim S. Ciara, *Sprzedż urzędów i królewszczyzn w drugiej połowie XVII w.*, [w:] *Władza i społeczeństwo w XVI i XVII w. Prace ofiarowane Antoniemu Mączkowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1989, s. 84.

aby król stał się wierzycielem Rzeczypospolitej. Przyszłemu nabywcy zezwalano trzymać starostwo do czasu rzeczywistego wykupu jego przez Rzeczypospolitą. Monarcha wykupił starostwo z zastawu w 1680 r.⁵² i pozostało ono w ręku jego rodziny aż do roku 1737⁵³.

■ Darowizny dóbr ziemskich. W źródłach natrafiamy na pojedyncze informacje o zapisach majątkowych poczynionych przez prywatne osoby na rzecz rodziny królewskiej⁵⁴. W 1682 r. Stanisław Koniecpolski, umierając bezdziejnie, zapisał Brody z kluczem oraz Podhorce synowi króla Jana III – Jakubowi⁵⁵. Temu zapisowi jako naruszającemu postanowienia konstytucji z 1631 r.⁵⁶ sprzeciwiała się szlachta⁵⁷.

Starania o zapewnienie dochodów materialnych na utrzymanie rodziny nie ograniczały się tylko do nabywania dóbr czy nadań dochodów ze starostw. Natrafiamy na wzmianki o innych źródłach finansowania.

■ Nadania w użytkowanie. Królowa Anna otrzymała w 1593 r. od Zygmunta III nadanie w użytkowanie (*in usum fructum*) wsi Łętkowice w powiecie proszowickim, po śmierci dotychczasowego posiadacza Jana Wielopolskiego⁵⁸.

⁵² Jan Kazimierz, zastawiając w 1654 r. za zgodą sejmu na potrzeby Rzeczypospolitej tenetę nowodworską, z tytułu utraconych dochodów królewskich miał otrzymywać rocznie ze skarbu 20 tys. zł.; ks. P. Czaplewski, *Senatorowie świeccy...*, s. 148. Jan III Sobieski od 1687 r. uzyskiwał z tego tytułu 17 tys. zł rocznie, bowiem w zamian za niezrealizowane dochody wyznaczono mu jako uposażenie starostwo kozienickie; R. Rybarski, *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Warszawa 1939, s. 481.

⁵³ Ks. P. Czaplewski, *Senatorowie świeccy...*, s. 148–149, z odesłaniem do: Lengnich VIII, 181, 183.

⁵⁴ Konstytucja z 1510 r. *De testamentis condendis*, zakazując dokonywania zapisów testamentem zarówno dóbr dziedzicznych, jak i zastawnych na rzecz kościoła, zezwalała czynić je na rzecz króla. Nie wspominała jednak o zapisach na rzecz potomstwa monarchy, VL, I, 369.

⁵⁵ X. Sadok Barącz, *Wolne Miasto Handlowe Brody*, Lwów 1865, s. 57–61; L. Tatomir, *Ślady króla Jana III w kraju naszym...*, Lwów 1883, s. 29–30, 83; *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. VIII, s. 395, s.v. *Podhorce* (autor Lu. Dz. = Ludwik Dziedzicki). Nie był to zapis bezinteresowny. Stanisław Koniecpolski w zamian za zapisanie Jakubowi Sobieskiemu Brodów i Podhorców otrzymał kasztelanję krakowską. Zob. X. Sadok Barącz, *Wolne Miasto...*, s. 57; PSB, t. XIII, s. 528, s.v. *Koniecpolski Stanisław h. Pobóg* (autor A. Przyboś); S. Ciara, *Sprzedż urzędów...*, s. 229, z odesłaniem do: *Pamiętniki Koniecpolskich*, wyd. S. Przyłęcki, Lwów 1842, s. 182.

⁵⁶ Konstytucja *O dobrach ziemskich dziedzicznych* zakazywała nabywania ziemskich dóbr dziedzicznych członkom rodziny królewskiej *nec modo donationis, nec emptionis, albo hipotecae, neque quovis obligationis modo, aut aliquo alio jure*, VL, III, f. 666.

⁵⁷ Świadczy o tym wypowiedź wojewody poznańskiego na sejmie 1683 r.: *Co się zaś tkanie Brodów i Podhorce, nie może służyć donacya królewiczowi Jmci, i zle to suppositum, żeby o tem prawa nie było. Przeczytać tylko konstytucyje anni 1631, którą pisząc to immediate czytałem: każdego informabit, że jest własnie na potomstwo królewskie [...] JMć podlegał aequalitati juris et poenae. Ażeby juri terrestri in persona subsit jako są formalia prawa, albo dóbr ziemskich nabywać nie może, zob. Krzysztofa Grzymultowskiego, wojewody poznańskiego listy i mowy, LIX, s. 112.*

⁵⁸ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża...*, s. 193 z odesłaniem do MK, 139, f. 55.

Na sejmie warszawskim 1620 r. stany koronne i litewskie wyraziły zgodę na oddanie królewiczowi Władysławowi w administrację i użytkowanie ziem zdobytych w wyniku dymitriad⁵⁹. Dochody z nich szły – jak przedstawiał królewicz w liście z 11 XII 1622 r. do Krzysztofa Radziwiłła, hetmana polnego litewskiego – na utrzymanie załóg zamkowych i naprawę fortyfikacji, a w konsekwencji sam nie uzyskiwał żadnych dochodów⁶⁰.

■ Dzierżawa dóbr. W latach 1633–1647 królewicz Karol Ferdynand, biskup wrocławski, dzierżawił Ujazdów – najbogatszy folwark w starostwie warszawskim. Z tego tytułu, prócz kwarty do Rawy, płacił królowi 700 zł rocznie⁶¹.

Bratanek króla Stanisław Poniatowski – syn Kazimierza, uzyskał od Izabeli Branickiej – siostry króla, cesję na starostwo bielskie i leśnictwo bielskie, na których zachowywała ona dożywocie (zmarła w 1808 r.). W latach 1789–1796 Poniatowski – jak stwierdził J. Michalski – dzierżawił wymienione królewsczyzny od Branickiej początkowo za 9 tys. dukatów rocznie, później za nieco większą kwotę⁶². W tym samym czasie wydzierżawił od Michała Wielhorskiego starostwo kamienieckie w woj. brzeskim litewskim. W 1783 r. został on generalnym dzierżawcą królewskich ekonomii litewskich.

■ Dobra oprawne⁶³. Wnoszony na mocy kontraktu małżeńskiego posag królewskiej małżonki był zabezpieczony przez specjalną sejmową konstytucję na wyliczonych starostwach. Królewsczyzny te winny wracać do skarbu po ustaniu małżeństwa i po rozliczeniu z wdową lub rodziną zmarłej królowej⁶⁴. Niejednokrotnie – jak zauważa W. Pałucki – przyznawane jako oprawa dobra znajdowały się na podstawie różnych tytułów w rękach prywatnych. W rezultacie królowa nie otrzymywała z nich zapisanych dochodów. Dopiero po śmierci starosty, względnie wygaśnięciu umowy dzierżawnej bądź cesji, wchodziła ona w ich użytkowanie. Różnicę w dochodach między zapisaną sumą oprawy a uzyskiwanymi przez królową uzupełniał król z własnych dochodów (z żup, dochodów celnych)⁶⁵. Prawo do dochodów z dóbr oprawnych

⁵⁹ *Ordynacya Prowincyi od Moskwy rekuferowanych*, VL, III, f. 368–371.

⁶⁰ ... ta administracya zamków Siewierskich od Jeo Kro. Mci i Rzptej nam pozwolona, żadnego nam dotąd nie uczyniła pożytku, gdyż wszystkę intratę na praesidia tameczne i na poprawę i budowanie zamków obracamy, co ukazać Rzptej gotowiśmy, k że zatrzymaniem onych żadnego nieodnieśliśmy pożytku...; zob. *Listy Władysława IV do Krzysztofa Radziwiłła hetmana polnego W. X. Litewskiego pisane 1612–1632*, ogłosił A. Muchlinski, Kraków 1867, nr XXIV s. 45–46.

⁶¹ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża...*, s. 194, z odesłaniem do: *Rach. Król.*, 349, f. 249, 327, 313, 327.

⁶² *PSB*, t. 27/3, s. 482, s.v. *Poniatowski Stanisław h. Ciołek* (autor J. Michalski).

⁶³ Problem oprawy królowej wymaga osobnego opracowania.

⁶⁴ P. Dąbkowski, *Prawo prywatne polskie*, t. I, Lwów 1910, s. 447.

⁶⁵ VL, II, f. 1666 *Oprawa Krolowej IeyMci Konstancyi*. Zdaniem W. Pałuckiego, król, wypłacając różnicę w dochodach między zapisaną sumą oprawną a uzyskiwanymi dochodami, mógł ją odebrać po śmierci tenutariusza z dóbr oprawnych, W. Pałucki, *Drogi i bezdroża...*, s. 166. Pogląd ten nie znajduje potwierdzenia w źródłach.

po śmierci matki przypadało jej potomstwu. Po śmierci matki ojciec musiał wydać je jej dzieciom; dopóki zaś dzieci nie osiągnęły lat sprawnych, a ojciec nie zawarł powtórnie związku małżeńskiego, on użytkował te dobra⁶⁶. Zygmunt III, po śmierci swej pierwszej żony Anny Austriaczki (zm. 1598 r.), przepisał jej dobra oprawne na królewicza Władysława, co spotkało się z protestami ze strony szlachty na sejmach 1605 i 1606 r. W pozostawieniu dóbr oprawnych w ręku królewicza upatrywał sejmik województwa bełskiego zagrożenie w utrzymaniu jedności dóbr Rzeczypospolitej. Postulowano, aby znosząc oprawę, spadkobiercę spłacić wyjątkowo dochodami z kwarty⁶⁷. W propozycjach uchwał podanych od sejmiku bełskiego na sejmie 1605 r. opowiedziano się ostatecznie, aby posag został spłacony z *poborów*⁶⁸.

Zygmunt III, oddając w 1604 r. w trzyletnią dzierżawę starostwo bielskie należące do oprawy królowej Anny Austriaczki, nałożył na dzierżawcę obowiązek płacenia królewiczowi Władysławowi kwoty 8 500 zł rocznie⁶⁹. Po śmierci drugiej żony królowej Konstancji (zm. 1631 r.), Zygmunt III w uniwersałach rozesłanych na sejmiki przedsejmowe żądał naznaczenia królewiczom dochodów z dóbr oprawnych po zmarłej królowej⁷⁰. W rezultacie potomstwo króla otrzymało prawo rezydencji i do pobierania dochodów w części dóbr należących do oprawy⁷¹.

Władysław IV po śmierci swej małżonki Cecylii Renaty (zm. 1644 r.) nosił się z zamiarem przeznaczenia jej oprawy na uposażenie ich syna, dlatego starostw stanowiących oprawę zmarłej nie rozdał w ustawowym

⁶⁶ P. Dąbkowski, *Prawo prywatne...*, t. I, s. 435, 437

⁶⁷ *Co się dotyczy posagu samego, z kwarty co najprędzej niech będzie odłożone królewiczowi JM a dobra Rzpłtej żeby były wolne, przez bojażń na potem dla dismembracyi i zatrudnienia ztąd i mieszaniny*; zob. *Instrukcja Województwa Bełskiego, posłom na sejm warszawski w roku 1605 przez Jego Mci Pana Zamojskiego Kanclerza i hetmana pisana*, [w:] A. Sokołowski, *Przed rokoszem. Studium historyczne za czasów Zygmunta III*, [w:] *Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego AU*, t. XV, Kraków 1882, s. 208–209 z odesłaniem do: rkps. Bibl. Ks. Czartor., nr 341, fol. 4; A. Strzelecki, *Sejm z roku 1605*, Kraków 1921, s. 55, 140, 165; sprawę oprawy zmarłej królowej poruszano na sejmie 1606 r., zob. W. Sobieski, *Pamiętny sejm (1606)*, Warszawa–Lublin–Łódź–Kraków 1913, s. 104, 131, przyp. 1.

⁶⁸ *Artykuły Bełskie podane na Sejmie Warszawskim 1605*, [w:] A. Sokołowski, *Przed rokoszem...*, s. 218. *Zniesienie oprawy*, z odesłaniem do rkps. bibl. Ks. Czartor., nr 2729, fol. 4.

⁶⁹ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża...*, s. 187, z odesłaniem do MK 148, f. 309.

⁷⁰ Pozytywnie do żądania królewskiego ustosunkowała się szlachta zgromadzona na sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego w Środzie (19 II 1632 r.) i szlachta ruska na sejmiku w Wiszni (20 II 1632 r.), zob. *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego*, t. I, cz. 2, s. 328–329; AGZ, t. XX, nr 172, s. 306–307. O zamiarach podzielenia oprawy po zmarłej królowej między królewiczów Jana Kazimierza, Aleksandra i królową Annę Katarzynę zob. list ks. Jana Wężyka – arcybiskupa gnieźnieńskiego z 19 II 1632 r. na sejmik przedsejmowy województw poznańskiego i kaliskiego w Środzie, *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego*, t. I, cz. 2, wyd. W. Dworzaczek, Poznań 1958, s. 327, nr 344.

⁷¹ Zob. s. 319.

czasie. Z żądaniem takim wystąpił, za pośrednictwem senatorów, na sejmie 1645 r.⁷², jednak nie uzyskał na to zgody⁷³.

Nie stwierdziliśmy natomiast, by następni monarchowie elekcyjni wykorzystywali dobra oprawne jako źródło utrzymania swego potomstwa.

■ Starostwa jako uposażenie. Monarsze przysługiwało prawo nadawania starostw oraz uposażeń z nimi związanych. W przywileju koszyckim postanowiono, iż od wykonywania starościńskich funkcji wyłączeni są członkowie rodzin panujących⁷⁴; nie mogli oni objąć urzędu. Dochody z tenuty starościńskiej w zależności od tytułu prawnego dzierżenia starostwa pobierał w całości aktualny starosta, albo część z nich przypadała panującemu⁷⁵. Od czasów panowania Zygmunta III źródła potwierdzają nadania dochodów z tenuty z niektórych starostw jako uposażenia na rzecz członków rodziny królewskiej.

Po śmierci królowej Anny w 1625 r. dochody ze starostw brodnickiego i golubskiego nadał król w dożywocie swojej żonie Konstancji. Nadanie spotkało się z protestami ze strony szlachty, która uważała decyzję królewską za złamanie prawa⁷⁶. Domagała się ona włączenia starostw do królewszczyzn, jako chleb dla zasłużonych⁷⁷. Odpowiadający na zarzuty posłów podkanclerzy koronny biskup S. Łubieński argumentował, iż nie ma przepisu zabraniającego królowi nadawania dóbr małżonce, poza tym monarcha może nadawać dobra, komu chce. Poszczególni szlachcice również dają *swym żonom dożywocia, czemuby i król nie mógł tego uczynić*⁷⁸.

W 1609 r. królowa Konstancja otrzymała prawo do starostwa tucholskiego jako oprawnego⁷⁹. W 1611 r. weszła w jego posiadanie. Kanclerz wielki

⁷² A. Kersten, *Hieronim Radziejowski. Studium władzy i opozycji*, Warszawa 1988, s. 81–82. Występujący w imieniu króla Hieronim Radziejowski, usiłując przeforsować żądanie monarsze, argumentował: *Zasłużyła na to dobrze świętobliwej pamięci królowa*; cyt. za *ibidem*, s. 82.

⁷³ J. Dziegielewski, *Izba poselska w systemie władzy Rzeczypospolitej czasów Władysława IV*, Warszawa 1990, s. 76.

⁷⁴ B. Waldo, *Urząd starosty sądowego w Małopolsce w XV i XVI wieku*, Acta Univ. Lodz. 1985, s. 115, 116. Autorka stwierdza zarazem, że wraz z ugruntowaniem się władzy Jagiellonów w Królestwie warunki zamieszczone w przywileju koszyckim i jego potwierdzeniach tracą aktualność.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 188–189.

⁷⁶ *Kronika Pawła Piaseckiego...*, s. 321.

⁷⁷ J. Kwaśnik, *Sejm warszawski...*, s. 44.

⁷⁸ Cyt. za *ibidem*, s. 99.

⁷⁹ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. XII, s. 590, s.v. *Tuchola* (autor ks. Romuald Frydrychowicz). Dochód z Tucholi, według lustracji z 1602 r., oszacowano na 14 390 zł; W. Pałucki, *Drogi i bezdroża...*, s. 189, z odesłaniem ASK, LIV, nr 18, f. 17v. Starostwo tucholskie było na drugim miejscu po człuchowskim w województwie pomorskim pod względem dochodowości; S. Ciara, *Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 84–85.

litewski Albrycht S. Radziwiłł, trzymając je od 1622 r. tytułem do *wiernych rąk*, oddawał dochody królowej aż do jej śmierci (1631 r.)⁸⁰. W 1629 r. kanclerz zapłacił królowej 12465 złp. opłaty rocznej⁸¹.

Władysław – pierwszy syn Zygmunta III, uzyskuje od ojca starostwo międzyłęskie i osieckie w 1621 r., które za jego zgodą wydzierżawił w 1627 r. na okres ośmiu lat Jakóbowi Jacobsonowi – generalnemu administratorowi mennicy⁸². Wpływy na pokrycie potrzeb królewicza były niewystarczające, w związku z czym podjął on starania o opatrzenie stosowne do swego stanu w 1622 r.⁸³ Senatorzy, do których się zwrócił, radzili, by poczekał z tym do sejmu. Władysław poprzestał na prywatnych zabiegach u wpływowych osób⁸⁴. Ostatecznie w 1623 r. królewicz od ojca uzyskał, bez zgody sejmu, starostwo jaworowskie⁸⁵.

W grudniu 1625 r. królewicz zwrócił się do sejmików z listem, prosząc o zwiększenie uposażenia⁸⁶. Wysłał również list do Krzysztofa II Radziwiłła oraz do kasztelana mińskiego Aleksandra Słuszki z prośbą o poparcie jego wniosku na sejmikach⁸⁷. Stanowisko sejmików było w zasadzie przychylne, choć niektóre z nich odłożyły sprawę celem zasięgnięcia opinii innych sejmików. Na sejmie warszawskim 1626 r. w tej sprawie zwrócił się do izby poselskiej senat. Z kolei marszałek izby poselskiej Jakub Sobieski wystąpił wobec monarchy z wnioskiem, by ten nagrodził najstarszego syna⁸⁸. Wspomniany sejm uchwalił konstytucję *Auctia prowizyi stołu Krolewica I. Mści Władysława*. Upoważniła ona monarchę do nadania królewiczowi starostw w Rzeczpo-

⁸⁰ Uzyskał je w 1622 r., zob. W. Pałucki, *Drogi i bezdroża...*, s. 189, z odesłaniem A. S. Radziwiłł, *Memoriale rerum gestarum in Polonia 1632–1656*, t. III: 1640–1647, opr. A. Przyboś i R. Żelewski, Wrocław 1972, s. 100.

⁸¹ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża...*, s. 189, z odesłaniem AGAD, mikrofilm rpisu Riksarkivet, Sztokholm, Extranea 75, IX Polen, szpula 57.

⁸² Ks. P. Czaplewski, *Senatorowie świeccy...*, s. 137.

⁸³ Królewicz uskarżał się, iż ma tylko 50 tys. złp. dochodu, które otrzymywał od ojca.

⁸⁴ J. Pietrzak, *W przygaszonym blasku wiktorii chocimskiej. Sejm w 1623 r.*, Acta Univ. Wratisl. 1987, No 890, Historia LVII, s. 46, z odesłaniem do: Władysław Zygmunt do K. Radziwiłła 11 XII 1622, *Listy Władysława IV do Krzysztofa Radziwiłła [...] pisane 1612–1632*, s. 45.

⁸⁵ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża...*, s. 199, z odesłaniem do: MK, 169, f. 731–732.

⁸⁶ J. Kwak, *Sejm warszawski...*, s. 54, z odesłaniem: Lancelotti do Barberiniego 20 I 1626 r. z Warszawy, T. Rz., nr 8401, s. 212; Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego, t. I, cz. 2, nr 283, s. 200, pkt 4: *Instrukcja posłom sejmowym z sejmiku przedsejmowego [...] w Środzie 21 grudnia 1625 r.* Zob. również, *ibidem*, nr 280, s. 196: *List królewicza Władysława do sejmiku przedsejmowego [...] w Środzie 16 grudnia 1625 r.*, z *Golubia 25 listopada 1625 r.*

⁸⁷ J. Kwak, *Sejm warszawski...*, s. 50 z odesłaniem: Królewicz Władysław do K. Radziwiłła z Golubia 23 XI 1625, AGAD, AZ nr 2886; tenże do A. Słuszki z Golubia 27 XI 1625, AGAD, AR II, nr 930; *Listy Władysława IV do Krzysztofa Radziwiłła 1612–1632...*, s. 66–67.

⁸⁸ H. Wisner, *Władysław IV Waza*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1995, s. 45, z odesłaniem: Czart. rkps 1669 s. 35: *Prośba za Królewiczem Władysławem imieniem izby poselskiej przez pana marszałka...*, 1625.

spolitej, ale dochód z nich nie mógł przekroczyć kwoty 50 tys. zł. Przyznane uposażenie miało równomiernie obciążać Wielkopolskę, Małopolskę i Wielkie Księstwo Litewskie⁸⁹. Efektem uchwalenia konstytucji było nadanie w 1627 r. Władysławowi starostwa hrubieszowskiego⁹⁰ i soleckiego, a w 1630 r. – krzepickiego⁹¹ w Koronie, borysowskiego i mereckiego w Wielkim Księstwie Litewskim, co się spotkało ze sprzeciwem szlachty⁹².

Wiosną 1632 r., na ostatnim za życia Zygmunta III sejmie, podjęto decyzję odnośnie do finansowego zabezpieczenia dzieci króla z drugiego małżeństwa, mianowicie Jana Kazimierza, Karola Ferdynanda i Anny Katarzyny⁹³. Nastąpiło wówczas zalegalizowanie kwestionowanych dotychczas przez sejm nadań i nabytków, które wcześniej uzyskała królowa. W konstytucji podkreślono, iż za zgodą sejmu, tylko na ten jeden raz, uchylone zostały postanowienia podjęte na poprzednim sejmie⁹⁴. Królewicze otrzymali prawo do rezydencji i do dochodów w jednej z dzierżaw z dóbr oprawnych po zmarłej w 1631 r. królowej Konstancji. Z kolei córce Zygmunta III – Annie Katarzynie wyznaczono na rezydencje starostwo brodnickie i golubskie, z których mogła korzystać aż do czasu swego zamążpójścia⁹⁵. Królowna wydzierżawiła wspomniane starostwa na sześć lat Feliksowi Wiewierskiemu, który zobowiązał się zapłacić za pierwsze trzy lata kwotę 40 tys. guldenów⁹⁶. Z pozostałych dóbr z oprawy po matce, które miały być rozdane szlachcie, przeznaczono dla jej dzieci pewne sumy (*tak jednak, aby słuszną dzierżawcy*

⁸⁹ VL, III, f. 495. Zwiększenie dochodów królewicza uzasadniano zasługami królewicza poniesionymi wobec Rzeczypospolitej w okresie dymitriady i wojny chocimskiej 1621 r. z Turcją.

⁹⁰ K. Chłapowski, *Starostowie w Małopolsce 1565–1668*, [w:] *Spółeczeństwo staropolskie. Studia i szkice*, t. IV, red. A. Izydorczyk, A. Wyczański, Warszawa 1986, s. 124, 131, 139–140, z odesłaniem MK 176, f. 34v–35. Starostwo hrubieszowskie w województwie ruskim należało do tych, które przynosiły b. duży dochód, z kolei spośród starostw małopolskich do takich należało krzepickie, S. Ciara, *Senatorowie i dygnitarze...*, s. 87, 96.

⁹¹ K. Chłapowski, *Starostowie...*, s. 124 z odesłaniem MK 178, f. 51v–53.

⁹² *Acta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. II: 1621–1660, wyd. A. Przyboś, Wrocław–Kraków 1955, nr 25, s. 80: *Mowa Stanisława Lubomirskiego, wojewody ruskiego, na sejmiku przed-sejmowym województwa krakowskiego w Proszowicach (31 sierpnia 1627 r.)*.

⁹³ VL, III, f. 709–710: *Opatrzanie Nayiaśniejszego Potomstwa naszego*. W zamian za wyrażenie przez sejm zgody na opatrzenie królewskiego potomstwa, Zygmunt III zrezygnował z dochodów mennicznych. Zob. *Kronika Pawła Piaseckiego...*, s. 353.

⁹⁴ Postanowienie to odnosiło się do konstytucji *O wakancyach* (VL, III, f. 668, pkt 6). Konstytucja z 1632 r. uchylała również konstytucję z roku 1609: *Oprawa Królowej Iey Mci Konstancji* (VL, II, f. 1666, pkt 13), która postanawiała, iż żaden z potomków nie ma prawa ubiegać się o dobra oprawne po matce.

⁹⁵ PSB, I, red. W. Konopczyński, Kraków 1935, s. 134, s.v. *Anna Katarzyna Konstancja* (autor W. Czaplński). Królowna czerpała dochody z tego starostwa do 1638 r., gdy osiągnęła wiek pełnoletni. Zdaniem autorów *Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego*, królowna trzymała starostwo tucholskie aż do 1642 r., czyli do chwili swego zamążpójścia za księżką neuburskiego Filipa Wilhelma – syna palatyna Renu, *ibidem*, t. 12, s. 590, s.v. *Tuchola*.

⁹⁶ Ks. P. Czaplewski, *Senatorowie świeccy...*, s. 86–87.

mieli prowizyą). Uchyłono wówczas postanowienia konstytucji z 1609 r. zakazującej przekazywania dóbr oprawnych po królowej jej potomstwu⁹⁷.

Królowna Anna Katarzyna otrzymała w 1632 r. 10 tys. zł. od ks. Stanisława Albrychta Radziwiłła – dzierżawcy starostwa tucholskiego. W latach następnych otrzymywała z tegoż starostwa po 15 tys. zł. rocznie⁹⁸. Po jej zamążpójściu (1642 r.), dochody te przejęła żona Władysława IV – Cecylia Renata. Królowa zażądała wówczas od S. A. Radziwiłła podwyższenia wypłat do 30 tys. zł. rocznie. Chcąc utrzymać w posiadaniu starostwo tucholskie, kanclerz z trudem zaakceptował podniesienie opłaty dzierżawnej do 27 tys. zł⁹⁹. Z dochodów starostwa tucholskiego, po śmierci Cecylii Renaty, korzystała aż do 1667 r. druga żona Władysława IV – Ludwika Maria¹⁰⁰.

Władysław IV, obejmując tron, zmuszony był rozdać trzymane przez siebie starostwa zasłużonym, co uczynił w 1633 r. Odmówiono wówczas jego prośbie, aby starostwo krzepickie jako uposażenie otrzymał Jan Kazimierz, zaś soleckie – Aleksander Karol¹⁰¹.

Król pamiętał jednak o uposażeniu swego młodszego brata – Jana Kazimierza. W 1638 r. otrzymał on dochody ze starostwa sokalskiego, które pobierał do 1644 r.¹⁰² Na sejmie 1641 r. uchwalono konstytucją ekspektatywę na dwa starostwa niegrodowe dla brata monarchy – jedno w Wielkim Księstwie Litewskim, drugie w Koronie¹⁰³. W 1643 r. otrzymał on na Litwie starostwo puńskie¹⁰⁴, następnie starostwo preńskie¹⁰⁵. Starostwa będące w posiadaniu Jana Kazimierza zostały rozdane na sejmie 1645 r. decyzją króla i na prośbę królewicza, gdy ten postanowił wstąpić

⁹⁷ VL, II, f. 1666, zd. ostatnie, *Oprawa Królowej IeyMci Konstancyi*. Zob. J. Seredyka, *Rzeczpospolita w ostatnich latach panowania Zygmunta III (1529–1632). Zarys wewnętrznych dziejów politycznych*, Studia i Monografie [Opole] 1978, nr 62, s. 202.

⁹⁸ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. XII, s. 590; W. Pałucki, *Drogi i bezdroża...*, s. 189, z odesłaniem do A. S. Radziwiłł, *Memoriale...*, III, s. 95.

⁹⁹ Królowa miała otrzymywać 24 tys. zł i na podatek kawarciany 3 tys. zł, A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 2: 1637–1646, przekł. i oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980, s. 310, 312, 312–313, 317.

¹⁰⁰ W 1660 r. królowa uzyskała zgodę na wydzierżawienie starostwa na okres trzech lat Erazmowi Janowskiemu i Zygmuntowi Kerszensteinowi; zob. ks. P. Czaplowski, *Senatorowie świeccy...*, s. 206–207; S. Ciara, *Senatorowie i dygnitarze...*, s. 85. Po jej śmierci Tuchola będzie oprawą królowej Eleonory – żony króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego.

¹⁰¹ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik...*, t. 1: 1632–1636, przekł. i oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980, s. 293, 294; W. Pałucki, *Drogi i bezdroża...*, s. 199, przyp. 301.

¹⁰² K. Chłapowski, *Starostowie...*, s. 145. Starostwo sokalskie należało do trzech starostw o najwyższej dochodowości w województwie bełskim, S. Ciara, *Senatorowie i dygnitarze...*, s. 94.

¹⁰³ VL, IV, f. 5 pkt 6: *Prowizya królewicza Ięgomści Kazimierza*.

¹⁰⁴ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik...*, t. 2: 1637–1646, s. 339, 335.

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 365. T. Wasilewski, *Ostatni Waza na polskim tronie*, Katowice 1984, s. 36–37.

do zakonu jezuitów¹⁰⁶. Po odstąpieniu od zamiaru pozostania w zakonie i powrocie do Rzeczypospolitej w grudniu 1646 r. rewindykuje należące doń wcześniej dobra: starostwo preńskie zwrócił mu Gotard W. Butler, ponadto uzyskał administrację nad ekonomią kobryńską¹⁰⁷. Trudniej było Janowi Kazimierzowi przywrócić władanie nad starostwem sokalskim. Starostwo to trzymał Zygmunt Denhof – zięć kanclerza koronnego Jerzego Ossolińskiego, który nie chciał z niego ustąpić¹⁰⁸. Między stronami doszło jednak do ugody, w wyniku której brat króla, tytułem rekompensaty za utracone starostwo, otrzymywał od Denhofa rocznie 16 tys. zł¹⁰⁹. Sejm 1647 r. wyraził, aczkolwiek bardzo niechętnie, zgodę na zatrzymanie przez Jana Kazimierza odebranych królewskich¹¹⁰. Królewicz odzyskał wówczas również inne posiadane wcześniej dobra. Będąc monarchą, pobierał dochody w latach 1650-1656 ze starostwa drohobyckiego¹¹¹.

Po śmierci podskarbiego wielkiego koronnego Jana M. Daniłowicza król nadał swej żonie – królowej Ludwice Marii, starostwo dolinskie (1650 r.), gdyż dobra wchodzące w skład jej oprawy zostały wcześniej rozdane i nie otrzymywała z nich należnych dochodów¹¹².

Jan Sobieski, wstępując na tron, posiadał inną niż Zygmunt III pozycję majątkową¹¹³. Przed objęciem tronu trzymał on starostwa jaworowskie¹¹⁴,

¹⁰⁶ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. 9, s. 34, s.v. *Preny*; A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik...*, t. 2, s. 367, 414; T. Wasilewski, *Ostatni Waza...*, s. 46-47. Mimo głosów, aby zatrzymać starostwa przez okres dwóch lat, dopóki nie zakończy się dla królewicza okres nowicjatu, starostwa zostały rozdane.

¹⁰⁷ Ekonomia kobryńska była wcześniej w oparciu jego matki królowej Konstancji.

¹⁰⁸ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik...*, t. 3: 1647-1656, s. 12.

¹⁰⁹ Z. Denhof zachował dla siebie od 3 tys. do 4 tys. zł z dochodów ze wspomnianego starostwa; *ibidem*, s. 52; Z. Wójcik, *Jan Kazimierz Waza*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1997, s. 39.

¹¹⁰ T. Wasilewski, *Ostatni Waza...*, s. 53.

¹¹¹ K. Chłapowski, *Starostowie w Małopolsce 1565-1668*, [w:] *Spółceństwo staropolskie*, t. IV red. A. Wyczański, Warszawa 1986, s. 138, z odesłaniem: *Jakuba Michałowskiego [...] Księga pamiętnicza...*, wyd. C. K. Tow. Nauk. Krakowskie, wstęp A. Z. Helcel, s. 817.

¹¹² *Na starostwo dolinskie siła sobie ostrzyli żeby, ale się tym wszystkim oszukanie stało, bo się Królowej w prowizyjej wyżej pomienionej dostało*; S. Oświęcim, *Diariusz 1643-1651*, wyd. W. Czermak, Kraków 1907, s. 212, 222. Zob. K. Chłapowski, *Starostowie...*, s. 138, z odesłaniem MK 191, f. 350v-352, *Jakuba Michałowskiego [...] Księga pamiętnicza...*, s. 811.

¹¹³ Zwróciła na to uwagę A. Filipczak-Kocur, wskazując na fakt, iż Michał Korybut Wiśniowiecki posiadał również dobra rodowe; tejże, *Skarbowość Rzeczypospolitej...*, s. 42. Podobnie pozycja Augusta II Sasa, jak i jego syna – Augusta III, była korzystniejsza, gdyż mogli oni dysponować zasobami materialnymi Saksonii.

¹¹⁴ Starostwo jaworowskie przejął, po ojcu Jakubie Sobieskim, zob. Z. Wójcik, *Jan Sobieski...*, s. 45, z odesłaniem MK 190, f. 328r-330v.; K. Chłapowski, *Starostowie...*, s. 140, z odesłaniem MK 189, f. 85-85v.

Tabela 1: Zestawienie starostw z uwzględnieniem lat, w których członkowie dynastii Wazów pobierali z nich dochody

Starostwa	Anna Waza – siostra Zygmunta III	Konstancja – druga żona Zygmunta III	Władysław – syn Zygmunta III	Anna Katarzyna – córka Zygmunta III	Jan Kazimierz – syn Zygmunta III	Cecylia Renata – pierwsza żona Władysława IV	Ludwika Maria – druga żona Władysława IV i pierwsza Jana Kazimierza
Borysów			1630–1632				
Brodnica Dolina	1604–1625	1625–1631		1632–1642		1642–1644	1650–1652
Drohobycz					1650–1656		
Golub Grudziądz ^a	1611–1625	1625–1631		1632–1638		1638–1644	1655–1667
Hrubieszów			1627–1633				
Jaworów			1623–1633				
Kamieńczyk Krzepice			1630–1633				1654–1663
Leżajsk ^b Lubomł ^c		1623–1631					1650–1658 1664–1667
Merecz			1630–1633				
Międzyłęże			1621–1633				
Osiek			1621–1633				
Preny					1643–1645, 1647–1649		
Punie					1643–1645, 1647–1649		

Rajgród ^d Sokal					1638–1645, 1647–1649		1664–1667
Solec Świecie			1627–1633 po 1629–1631				1654–1667
Tuchola Wiślica ^e	1611–1625	1625–1631		1632–1642		1642–1644	1644–1667 1652–1667

^a Ks. P. Czaplewski, *Senatorowie świeccy, podskarbiowie i starostowie Prus Królewskich 1454–1772*, RTNT XXVI–XXVIII (1919–1921), Toruń 1921, s. 93; ^b K. Chłapowski, *Starostowie w Małopolsce 1565–1668*, [w:] *Spółeczeństwo staropolskie. Studia i szkocę*, t. IV, red. A. Izydorczyk, A. Wyczański, Warszawa 1986, s. 141–142, z odesłaniem do MK 170, f. 510v–511; ^c *ibidem* s. 142, z odesłaniem VL, IV, f. 90; MK 201, f. 103–104; *Portofolio Marii Ludwiki*, t. II wyd. E. Raczyński, Poznań 1844, s. 366; *Lustracja województwa ruskiego 1661–1665*, cz. III: *Ziemia Halicka i Chełmska*, wyd. E. i K. Arłamowscy, W. Kaput, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, s. 250; ^d *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. IX, s. 495 s.v. *Rajgród* (autor M. R. Wit); ^e K. Chłapowski, *Starostowie w Małopolsce...*, s. 133, z odesłaniem MK, *Księgi sądu referendarskiego* 9, f. 98–104; *Jakuba Michałowskiego* [...] *Księga pamiętnicza...*, s. 815.

stryjskie¹¹⁵, kałuskie¹¹⁶ i gniewskie¹¹⁷. Tytułu starosty tucholskiego używał Sobieski w 1672 r.¹¹⁸ W 1673 r. kasztelan poznański Jan Opaliński otrzymał konsens na cesję starostwa międzyłęskiego i osieckiego na rzecz Jana Sobieskiego i Marii Kazimierzy¹¹⁹. W tymże roku król stał się posiadaczem starostwa osieckiego¹²⁰.

Obejmują tron, Sobieski winien był zrzec się trzymany dotychczas starostw. Aby nie pozbawiać Jana III jako monarchy dochodów z trzymany przezeń starostw, uczyniono dlań w 1676 r. wyjątek: konstytucją *Starostwa dożywocia naszemu podległe sejm zezwolił królowi i jego małżonce królowej Marii Kazimierze trzymać w dożywociu starostwa, które posiadali wcześniej*¹²¹. Zastrzeżono, iż administracja starostwa winna być sprawowana przez szlachtę osiadłą; podlegały one wszystkim ciężarom – tak jak inne dobra ziemskie. Po śmierci monarchy starostwa te miały być wynagrodzeniem dla osób zasłużonych.

W 1668 r. Jan Sobieski podjął starania o wykupienie starostwa puckiego z rąk Gdańska¹²², które po długotrwałych targach zostały w 1678 r. uwieńczone sukcesem króla¹²³. Od 1687 r. w ręku Jana III znalazło się starostwo kozienickie¹²⁴.

¹¹⁵ *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego*, zebra. i wyd. F. Kluczycki, t. I, cz. II, Kraków 1881, s. 983, nr 365; O. F. de Battaglia, *Jan Sobieski król Polski*, Warszawa 1983, s. 29. Jan Sobieski uzyskał w posiadanie starostwo stryjskie w 1660 r., S. Ciara, *Senatorowie i dygnitarze...*, s. 65, z odesłaniem do: Maria Kazimiera d'Arquien de la Grange, *Listy do Jana Sobieskiego*, oprac. L. Kukulski, Warszawa 1966, s. 109 – komentarz wydawcy.

¹¹⁶ Uzyskał je w 1667 r.; K. Chłapowski, *Starostowie...*, s. 140; S. Ciara, *Senatorowie i dygnitarze...*, s. 68.

¹¹⁷ W 1665 r. Jan Sobieski wystarał się o przywilej z „okienkiem” na to starostwo, a otrzymał je po 1667 r., w 1668 r. uzyskał *ius communicativum* dla swej żony Marysienki, zob. I. Strzelecka, *Gniew*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982, s. 26; S. Ciara, *Senatorowie i dygnitarze...*, s. 86 – w województwie pomorskim Gniew zaliczano do starostw przynoszących duże dochody. W 1673 r. starostwo to nadano Janowi Sobieskiemu na 4 pokolenia z wdzięczności za przysługi, jakie poniósł około ojczyzny; *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. II, s. 626, s.v. *Gniew* (autor Kś. Fankidejski).

¹¹⁸ S. Ciara, *Senatorowie i dygnitarze...*, s. 85. Starostą tucholskim pozostawał w zasadzie Jan Andrzej Morsztyn, *loc. cit.*

¹¹⁹ *Ibidem*, s. 86. Międzyłęskie starostwo król trzymał aż do śmierci, Maria Kazimiera będzie w posiadaniu starostwa do 1699 r.

¹²⁰ Ks. P. Czaplewski, *Senatorowie świeccy...*, s. 152.

¹²¹ VL, V, f. 356, pkt 28.

¹²² W 1655 r. starostwo było w ręku Teresy Zawadzkiej – wdowy po staroście Janie Zawadzkim, która miała *ius communicativum*. W 1656 r. Jan Kazimierz przekazał starostwo wraz z dochodami Gdańskowi w zamian za obowiązek obrony starostwa. Dochody ze starostwa nie wystarczały na pokrycie tych kosztów, miało ono pozostawać pod zarządem Gdańszczan do czasu uzyskania pełnego zwrotu poniesionych przez nich wydatków; E. Cieślak, *Przetargi...*, s. 142, z odesłaniem do: WAPG, 300, 27/86, f. 40.

¹²³ E. Cieślak, *Przetargi...*, s. 150–154; zob. Ks. P. Czaplewski, *Senatorowie świeccy...*, s. 164. Król musiał wcześniej zaspokoić pretensje spadkobiercy starościny T. Zawadzkiej. Sobiescy trzymały to starostwo do stycznia 1717 r., wówczas nowy starosta Jan Jerzy Przebendowski wypłacił Jakubowi i Konstantemu Sobieskim sumę zastawną 120 tys. guldenów ciężącą na Pucku.

¹²⁴ R. Rybarski, *Skarb i pieniądz...*, s. 481. Zob., przyp. 52 naszego artykułu.

Tabela 2: Starostwa, z których dochody czerpał Jan III Sobieski i jego rodzina

Starostwa	Jan III Sobieski	Maria Kazimiera	Jakób Sobieski	Konstanty Sobieski	Marta Józefa Sobieska – wdowa po Konstantym Sobieskim)	Ludwik d'Arquien
◆ brodnickie		1678–1694				
◆ gniewskie	1667–1697	1696–1701				
◆ jaworowskie	1646–1696	1696–1716				
◆ kałuskie	1667–1697					
◆ kozienickie	1687–1696					
◆ międzyłęzkie	1673–1696	1696–1699				
◆ nowodworskie	1680–1696		1696–1714, 1728–1737 (?) ^a	(?)–1726	1726–1728	
◆ osieckie	1673–1696	1696–1699				
◆ puckie	1678–1696	1696–1716	1716–1717 ^b			
◆ stryjskie	1660–1696	1696–1716 ^c				
◆ szczyrzyckie		1678–1716 ^d				(?) ^e
◆ tczewskie		1678–1716 ^f				
◆ tołkmickie						(?)
◆ tucholskie	1672–1696	1696–1716				

^a Ks. P. Czaplowski przypuszcza, iż Jakób Sobieski dzierżył starostwo do śmierci; tenże, *Senatorowie świeccy, podskarbiowie i starostowie Prus Królewskich 1454–1772*, RTNT XXVI–XXVIII (1919–1921), Toruń 1921, s. 149; ^b Po śmierci królowej Marii Kazimiery (30 I 1716 r.), synem jej, Jakóbowi i Konstantemu – podskarbi koronny Jan J. Przebendowski, obejmując starostwo w 1717 r. wypłacił sumę zastawną (120000 guldenów), *ibidem*, s. 164; ^c w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego* (t. XI, s. 438) zamieszczono informację, iż starostwo pozostawało w ręku Sobieskich do 1723 r.; ^d Ks. P. Czaplowski, *Senatorowie świeccy...*, s. 200; ^e bez podania lat, zob. odsyłacz a; ^f ks. P. Czaplowski, *Senatorowie świeccy...*, s. 200.

Na dworze Jana III Sobieskiego przebywali długo bliscy krewni królowej Marysienki¹²⁵. Królowa – jak pisze Z. Wójcik – bardzo troszczyła się o nich. Brat królowej Ludwik d'Arquien, hrabia Maligny został obdarowany starostwami: tołkmickim i szczyrzyckim¹²⁶.

Również Stanisław August Poniatowski nadawał starostwa swoim braciom. Brat Stanisława Augusta – Andrzej Poniatowski otrzymał po nim, przynoszące duże dochody, starostwo przemyskie¹²⁷. Z chwilą, gdy odstąpił je K. Branickiemu, uzyskał w zamian od brata pensję 5 tys. dukatów rocznie¹²⁸. Dzięki bratu i M. Czartoryskiemu otrzymał w 1768 r. na Litwie starostwa preneńskie i upickie, zaś w 1771 r. dla żony – starostwo wielońskie¹²⁹. Po śmierci męża, księżna wdowa scedowała starostwo na rzecz syna – ks. Józefa Antoniego, co zatwierdził sejm 1773–1775 r. osobną konstytucją. Ze starostwa tytułem kwarty wpływała do skarbu opłata w wysokości 18 628 złp. 8 gr¹³⁰, co dowodzi, iż dochody z niego czerpane były duże. W 1775 r. król Stanisław August dokonał na rzecz jego i jego potomków cesji starostwa chmielnickiego¹³¹, z którego Ossolińscy jako dożywotni posiadacze uzyskiwali kilkaset tysięcy złp.¹³² Następnie uzyskał on starostwa: żyzmorskie i uszpolskie. W 1792 r. król Stanisław August Poniatowski ofiarował mu intratę 100 tys. złp. rocznie¹³³.

Kazimierz Poniatowski – brat króla, uzyskał nadanie 24 XII 1764 r. starostwa spiskiego¹³⁴, zastawionego Królestwu Polskiemu w 1412 r. przez

¹²⁵ M. Komaszynski, *Maria Kazimiera D'Arquien Sobieska królowa Polski 1641–1716*, Kraków 1983, s. 101–102.

¹²⁶ Z. Wójcik, *Jan Sobieski...*, s. 407, bez odesłania do źródeł.

¹²⁷ Starostwo przemyskie, obok stryjskiego, należało do najbogatszych w województwie ruskim, T. Zielińska, *Magnateria polska epoki saskiej. Funkcje urzędów i królewsczyzn w procesie przeobrażeń warstwy społecznej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977, s. 158. Stanisław August uzyskał to starostwo w 1752 r. od rodziców. Tytułem kwarty ze starostwa wpłacano do skarbu 17 656 złp., *ibidem*, s. 159, z odesłaniem do: Sig. 27, 240.

¹²⁸ PSB, t. XXVII/3, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983, s. 415, s.v. *Poniatowski Andrzej h. Ciołek* (autor E. Rostworowski). Autor biogramu wskazuje, iż informacja o pensji pochodzi z wątpliwej relacji S. Lubomirskiego.

¹²⁹ *Ibidem*, s. 418; zob. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. XIII, s. 360, s.v. *Wielona* (autor J. Krz.).

¹³⁰ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. XIII, s. 360.

¹³¹ *Ibidem*, t. I, s. 589, s.v. *Chmielnik* (autor Dr. Maryański); *Inwentarz Archiwum księcia Józefa Poniatowskiego i Marii Teresy Tyszkiewiczowej*, oprac. M. Józefowiczówna, Warszawa 1987, s. 41.

¹³² S. Askenazy, *Książę Józef Poniatowski*, Warszawa 1974, s. 52; J. Skowronek, *Książę Józef Poniatowski*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984, s. 13.

¹³³ S. Askenazy, *Książę Józef Poniatowski*, s. 71; autor wskazuje zarazem, iż wspomniane nadanie, wskutek kasaty uchwał sejmowych przez targowiczán, nie dostało się w ręce księcia. Targowica objęła sekwestrem dochody ze starostw: wielońskiego i żyzmorskiego; *ibidem*, s. 87–88.

¹³⁴ *Wszyscy tedy zyskali, tak magnaci, jako i mniejszego względu obywatele w sejmie elekcyjnym koronnym 1764 i w sejmie 1766 r. to wszystko, czego ich interesa wymagały [...] Osobliwie Karolowi <Brühlowi> odebrano jedno starostwo spiskie i to po koronacji dał król bratu*

Zygmunta Luksemburczyka. Nadanie uzasadniano kosztami ponoszonymi przez królewskiego brata na utrzymanie regimentu gwardii koronnej. Starostwo spiskie należało do jednego z najbogatszych starostw w Rzeczypospolitej, przynosząc rocznie ok. 16-18 tys. czerwonych złotych dochodu, co stanowiło równowartość 232 tys. złp.¹³⁵ Brat króla trzymał również starostwa stryjskie i sokalskie¹³⁶. Sejm 1774 r. przyznał temuż dziedziczne starostwo i wójtostwo szadowskie w powiecie upickim. Były one rekompensatą za utratę w wyniku I rozbioru starostwa spiskiego oraz wynagrodzeniem za poniesione koszty utrzymania regimentu gwardii konnej w czasie konfederacji barskiej¹³⁷. W 1779 r. dochody ze starostwa przelał na żonę i syna Stanisława¹³⁸. Sejm czteroletni potwierdził dziedziczny charakter nadania starostwa szadowskiego, uwalniając posiadaczy w kwietniu 1790 r. od nałożonego na dobra królewskie 30-procentowego podatku od dochodu¹³⁹.

Stanisław – syn Kazimierza Poniatowskiego, cieszył się dużą protekcją króla, który *dążył do stworzenia* [bratankowi – T. S.] *silnej pozycji materialnej i osobistej*¹⁴⁰. W 1777 r. król scedował na niego dwa bogate starostwa: kaniowskie i bohusławskie¹⁴¹, które nadano królowi i jego sukcesorom dziedzicznym prawem na sejmie 1775 r.¹⁴² Dożywotnim posesorem starostwa kaniowskiego był kasztelan lwowski Jan Potocki, zaś bohusławskiego – Franciszek Rzewuski. W posiadanie starostwa kaniowskiego ks. Stanisław wszedł zapewne w połowie lat osiemdziesiątych, wykupując je od Potockiego¹⁴³. Kiedy i jak przejął starostwo bohusławskie nie wiadomo. Wcześniej, za zgodą króla, od siostry króla Izabeli Branickiej otrzymał cesję starostwa bielskiego, na którym zachowała ona potwierdzone przez sejm 1773/75 dożywocie¹⁴⁴. Nadano mu również starostwo bobrujskie¹⁴⁵. W 1780 r. Kacper Rogaliński – dotychczasowy

swemu, księciu Kazimierzowi..., [w:] *Pamiętniki z osiemnastego wieku*, t. IX: *Pamiętnik do historii polskiej i ostatnich lat panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego*, wyd. A. Moszyński, Poznań 1867, s. 65; PSB, XXVII/3, s. 447, s.v. *Poniatowski Kazimierz h. Ciołek* (autor Z. Zielińska).

¹³⁵ K. Zienkowska, *Stanisław August Poniatowski*, s. 146.

¹³⁶ Ze starostwa sokalskiego kwarta wynosiła 20 683 złp., T. Zielińska, *Magnateria...*, s. 158.

¹³⁷ PSB, t. XXVII/3, s. 449. Utracił wówczas starostwo stryjskie. Dochody, które otrzymywał dotychczas z tych starostw, zastąpił cesarz Józef II w 1774 r. dożywotnią pensją w wysokości 6 tys. dukatów; *ibidem*, s. 450.

¹³⁸ PSB, XXVII/3, s. 450, s.v. *Poniatowski Kazimierz h. Ciołek*.

¹³⁹ *Loc. cit.*

¹⁴⁰ PSB, XXVII, s. 482, s.v. *Poniatowski Stanisław h. Ciołek* (autor J. Michalski).

¹⁴¹ Starostwa te należały do królewszczyzn w województwie ruskim, z których płacono do skarbu najwyższą kwartę; z bohusławskiego wynosiła ona 33 895 złp., zaś z kaniowskiego 22 299 złp., T. Zielińska, *Magnateria...*, s. 128, 202.

¹⁴² VL VIII, f. 209–210: *Wdzięczność Nayaśnieyszemu Królowi*. Miała to być rekompensata za przekazanie na rzecz sejmu prawa rozdawnictwa starostw po śmierci Stanisława Augusta.

¹⁴³ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. III, s. 811, s.v. *Kaniów* (autor Ed. Rulikowski).

¹⁴⁴ PSB, XXVII, s. 482.

¹⁴⁵ *Loc. cit.*

dzierżawca wieczysty starostwa korsuńskiego, odstąpił swe prawa doń bratankowi królewskiemu¹⁴⁶. W 1782 r. Stanisław Poniatowski nabył starostwo winnickie¹⁴⁷, z którego w 1789 r. uzyskał 81 881 złp. dochodu¹⁴⁸.

Tabela 3: Starostwa, z których dochody czerpali bracia i bratankowie króla Stanisława Augusta Poniatowskiego

Starostwa	Ks. Andrzej Poniatowski – brat króla	Ks. Józef Antoni Poniatowski – bratanek	Ks. Kazimierz Poniatowski – brat króla	Ks. Stanisław Poniatowski – bratanek
◆ bielskie				bez wskazania lat
◆ bobrujskie				j.w.
◆ bohusławskie				1777–1798
◆ chmielnickie		1779–1793		
◆ korsuńskie				1780–1793
◆ kamienieckie				1785–1797
◆ kaniowskie				1777–1793
◆ preneńskie	1768–1773			
◆ przemyskie	1764			
◆ sokalskie			1750–1770	
◆ spiskie			1764–1773	
◆ stryjskie			1756–1773	
◆ szadowskie			1774–1779	1779–1798
◆ upickie	1768–1773			
◆ uszpołskie		1773–1798		
◆ wielonskie	1771–1773	1773–1793, 1797		
◆ winnickie				1782–1797
◆ żyżmorskie		1773–1793 1797–1801		

Starostwa uzyskiwane przez członków rodziny królewskiej należały do najbardziej dochodowych królewszczyzn w Rzeczypospolitej.

4.2.2. Nominacyjne uprawnienia monarchy obejmowały, poza urządami świeckimi również godności duchowne, między innymi arcybiskupstwa, biskupstwa i opactwa¹⁴⁹.

Nadania godności kościelnych na rzecz członków rodziny królewskiej miały miejsce już za panowania Piastów i Jagiellonów. Ograniczmy się do podania dwóch przykładów. Jadwiga – dziesiąte dziecko ks. Henryka II

¹⁴⁶ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. V, s. 44, s.v. *Korsuń* (autor E. Rulikowski). Starostwo przynosiło dochodu 129 150 zł 12 gr.

¹⁴⁷ R. Kaleta, *Odrodny kuzyn księcia Józefa (Uwagi w związku z książką M. Brandysa „Niezlomny książę Poniatowski”)*, *Przeł. Hum.* 1961, R. V, nr 4 (25), s. 103.

¹⁴⁸ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. XIII, s. 556, 557, s.v. *Winnica* (autor Dr. Maryański).

¹⁴⁹ J. Matuszewski, *Sprzedawalność urzędów w Polsce*, CPH 1964, t. XVI, z. 2, s. 109–110.

Pobożnego, została opatką klasztoru klarysek we Wrocławiu¹⁵⁰. Fryderyk Jagiellończyk – szósty syn króla Kazimierza, został przeznaczony do stanu duchownego, a celem tego kroku było utrwalenie wpływów monarchy i dynastii w Kościele w Polsce¹⁵¹. Przy zachowaniu pozorów elekcji wola monarchy decydowała o obsadzie urzędów biskupich i arcybiskupich¹⁵². Nadanie godności biskupiej królewiczowi było formą zabezpieczenia materialnego; otrzymywał on z reguły diecezje przynoszące duże dochody i związane z nimi wysokie miejsce w senacie¹⁵³. Urzędy biskupie w Rzeczypospolitej, z uwagi na dochodowość i rolę, jaką odgrywały w życiu publicznym¹⁵⁴, były atrakcyjnymi stanowiskami, o które zabiegano.

Starania o to, aby Andrzej Batory – bratanek króla Stefana, uzyskał biskupstwo warmińskie, podjęte zostały w 1581 r.¹⁵⁵ Wówczas, dzięki poparciu monarchy otrzymał on kanonię warmińską. W 1583 r. nadane mu zostało probostwo w Miechowie¹⁵⁶. Na wniosek króla Stefana Batorego, mimo sprzeciwów kapituły, papież mianował Andrzeja Batorego w 1584 r. kardynałem¹⁵⁷ i koadiutorem diecezji warmińskiej¹⁵⁸. Biskupstwo warmińskie uzyskał on, już po śmierci króla, w 1589 r.¹⁵⁹ Pod względem uposażenia biskup warmiński zajmował wysoką, siódmą lokatę (na trzystaście) w Rzeczypospolitej¹⁶⁰.

¹⁵⁰ *Piastowie. Leksykon biograficzny*, red. S. Szczur, K. Ożóg, Kraków 1999, s. 420, s.v. *Jadwiga* (autor T. Jurek).

¹⁵¹ Został biskupem krakowskim i arcybiskupem gnieźnieńskim, zob. PSB, VII, red. K. Lepszy, Kraków 1948–1958, s. 167, s.v. *Fryderyk Jagiellończyk* (autor ks. H. Rybus).

¹⁵² *Historia państwa i prawa polskiego*, t. II: *od połowy XV wieku do r. 1795*, red. J. Bardach, Warszawa 1966, s. 80–81; Z. Rymaszewski, *O stosunkach między państwem a kościołem w Polsce w świetle akt kapitułnych i konsystorskich z lat 1403–1533*, Acta Univ. Lodz. 1993, Folia Iuridica 56, s. 66.

¹⁵³ J. Dziegielewski, *Biskupi rzymskokatolicy końca XVI – pierwszej połowy XVII w. i ich udział w kształtowaniu stosunków wyznaniowych w Rzeczypospolitej*, [w:] *Między monarchią a demokracją. Studia z dziejów Polski XV–XVIII wieku*, red. A. Sucheni-Grabowska, M. Żaryn, Warszawa 1994, s. 199.

¹⁵⁴ Nieprawy syn Zygmunta I – Jan został mianowany przez papieża Leona X biskupem wileńskim z prawem zachowania dochodów z kanonii plockiej; objął rządy nie przyjmując święceń. Realizował na życzenie ojca politykę mającą na celu wzmocnienie stanowiska dynastii na Litwie i w Polsce, PSB, X, s. 440, s.v. *Jan z Książąt Litewskich* (autor A. Świeżawski).

¹⁵⁵ Ówczesny biskup warmiński – Marcin Kromer, liczył lat 69.

¹⁵⁶ *Encyklopedia Powszechna [Orgelbranda]*, t. I, Warszawa 1860, s. 1015, s.v. *Batory Jędrzej* (autor K. Wł. Wójcicki); T. Oracki, *Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i ziemi malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku*, Olsztyn 1984, s. 12, s.v. *Batory Andrzej*.

¹⁵⁷ W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej*, t. 1, Warszawa 1989, s. 168. Zob. też uwagę J. Dziegielewski, *Biskupi...*, s. 194 i 199.

¹⁵⁸ Stanowisko koadiutóra biskupiego miało zapewnić ciągłość rządów po obecnie pełniącym urząd biskupie; gdy ten zmarł, koadiutor obejmował po nim stanowisko; A. Szorc, *Dominiun warmińskie 1243–1772. Przywilej i prawo chełmińskie na tle ustroju Warmii*, Olsztyn 1990, s. 146.

¹⁵⁹ PSB, I, s. 352, s.v. *Batory Andrzej* (autor T. Glemma).

¹⁶⁰ Ks. B. Kumor, *Historia Kościoła*, cz. 5: *Czasy nowożytne. Rozłam w chrześcijaństwie zachodnim*, Lublin 1984, s. 114.

Tabela 4

	Kanonik warmiński	Probostwo w Miechowie	Kardynał	Koadiutor diecezji warmińskiej	Biskupstwo warmińskie
Andrzej Batory (ur. 1563 r.)	1581–1599	1583	1584–1599	1584–1589	1589–1599

■ Jan Albert – trzeci syn Zygmunta III Wazy, został mianowany biskupem warmińskim, gdy osiągnął lat dziewięć (1621 r.)¹⁶¹. Nominacja spotkała się na sejmiku proszowskim w grudniu 1622 r. ze sprzeciwem posłów krakowskich¹⁶², zaś na sejmach 1623, 1624, 1625 i 1626 r. wywołała ostrą dyskusję¹⁶³. Posłowie na sejmie 1623 r. argumentowali, że jeżeli monarcha chce zaopatrzyć potomstwo to powinien w tej sprawie zwrócić się do Rzeczypospolitej a nie łamać prawo¹⁶⁴. Posłowie sprzeciwiali się oddaniu bogatego biskupstwa w ręce członka rodziny królewskiej. Z kolei na następnym sejmie monarcha sprzeciwiał się porównywaniu królewicza z cudzoziemcem Andrzejem Batorym, argumentując, iż Jan Albert wywodzi się od Jagiellonów, urodził się jako polski szlachcic, a zatem przysługiwały mu wszelkie wynikające z tego prawa¹⁶⁵. Na sejmie 1626 r. król odmówił złożenia przyrzeczenia, iż w przyszłości nie będzie nadawał podobnych godności potomkom¹⁶⁶. Dopiero w 1631 r. sejm wyraził zgodę na doraźne złamanie prawa w postaci nadania biskupstwa królewiczowi¹⁶⁷.

¹⁶¹ PSB, X/3, red. K. Lepszy, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962–1964, s. 422, s.v. *Jan Albert* (autor T. Nowak). Kapituła warmińska mająca prawo do swobodnego wyboru biskupa spośród czterech kandydatów wysuniętych przez króla, będących kanonikami, była przeciwna decyzji Zygmunta III. Król wskazał wówczas tylko jedną kandydaturę – swego syna, stąd wybór był formalnością, J. Pietrzak, *W przygaszonym blasku wiktorii chocimskiej. Sejm w 1623 r.*, Acta Univ. Wratisl. 1987, No 890, Historia LVII, s. 76, przyp. 36.

¹⁶² *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. II, s. 9–16: *Instrukcja z sejmiku proszowickiego 13 XII 1622 roku*.

¹⁶³ J. Bartoszewicz, *Królewicze biskupi. Żywoty czterech kapłanów*, Warszawa 1851, s. 12 i n.; W. Czapliński, *Wiek siedemnasty w Polsce. Próba charakterystyki*, [w:] *O Polsce siedemnastowiecznej. Problemy i sprawy*, Warszawa 1966, s. 45, z odesłaniem reces sejmu z 1623 r., Rkps WAP Gdańsk 300/29/102, k. 151; J. Pietrzak, *W przygaszonym blasku...*, s. 77–78; J. Dorobisz, *Sejm nadzwyczajny z 1624 roku*, Opole 1994, s. 71–72; J. Kwak, *Sejm warszawski...*, s. 23, 44, 92–93; A. Filipczak-Kocur, *Sejm nadzwyczajny z roku 1629*, Warszawa–Wrocław 1979, s. 48.

¹⁶⁴ J. Pietrzak, *W przygaszonym blasku...*, s. 79.

¹⁶⁵ J. Dorobisz, *Sejm nadzwyczajny z 1624 roku*, Opole 1994, s. 71, z odesłaniem: bk, 201, k. 224; DZAM, Rep. 6, No 36, fasz. 1, k. 5.

¹⁶⁶ J. Kwak, *Sejm warszawski...*, s. 95.

¹⁶⁷ VL, III, f. 668, *Warmia; J. Seredyka, Rzeczpospolita w ostatnich latach panowania Zygmunta III (1629–1632). Zarys wewnętrznych dziejów politycznych*, Studia i Monografie [Opole] 1978, No 62, s. 119–120.

Król, na krótko przed śmiercią, przeforsował mianowanie Jana Alberta na biskupstwo krakowskie¹⁶⁸, na co ostatecznie zezwolił sejm koronacyjny w 1633 r.¹⁶⁹ Biskupstwo krakowskie pod względem wysokości dochodów znajdowało się na drugim miejscu w Rzeczypospolitej, po arcybiskupstwie gnieźnieńskim¹⁷⁰.

Tabela 5

	Biskupstwo warmińskie	Biskupstwo krakowskie	Kardynał
Jan Albert Waza (ur. 1612 r.)	1621–1632	1632–1634	1633–1634

Karol Ferdynand Waza – kolejny syn Zygmunta III, w wieku lat siedmiu, dzięki wstawiennictwu matki królowej Konstancji został koadiutorem biskupstwa wrocławskiego (1620 r.), mając lat dwanaście, został wybrany biskupem wrocławskim (1625 r.)¹⁷¹. Ze względu na zniszczenia wojenne biskupstwa, na sejmie 1632 r. podjęto sprawę wyznaczenia zaopatrzenia dla Karola Ferdynanda¹⁷². Król Władysław IV – jego starszy brat, nadał mu w 1633 r. na okres czterech lat prawo rezydencji w przynoszącym duże dochody opactwie czerwińskim¹⁷³. Królewicz trzymał wspomniane opactwo aż do 1641 r.¹⁷⁴ Analogiczne prawo w formie ekspektatywy, na okres sześciu lat, uzyskał on w 1635 r. na opactwie tynieckim, gdy tylko będzie wakans¹⁷⁵.

¹⁶⁸ Andrzej Lipski – biskup krakowski, zmarł w 1631 r.

¹⁶⁹ VL, III, f. 791–792, pkt 19: *Konsens na Biskupstwo Krakowskie*. W konstytucji postanowiono, iż królewicz winien zostać w ciągu trzech lat, za zezwoleniem papieża, prezbitem. Miał korzystać z takich samych uprawnień jak jego poprzednicy – biskupi. We wszystkich sprawach sądowych podlegał prawu ziemskiemu, wszystkim ciężarom i obowiązkom względem państwa. Nie przysługiwało mu uprawnienie do *nominandi*, *inaugurandi*, *coronandi Regis*. Jako kardynał nie może korzystać z uprawnień należnych prymasowi. Gdyby uzyskał stanowisko poza królestwem polskim, winien złożyć godność biskupią. Zob. też PSB, X/3, s. 422.

¹⁷⁰ Ks. B. Kumor, *Historia Kościoła*, cz. 5, s. 114.

¹⁷¹ PSB, t. XII/1, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966, s. 85, s.v. *Karol Ferdynand Waza* (autor W. Czaplinski). Obaj wymienieni synowie Zygmunta III, powołani na stanowiska biskupie, do końca życia nie przyjęli święceń kapłańskich, J. Seredyka, *Rzeczpospolita...*, s. 201.

¹⁷² A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik...*, t. 1, s. 177.

¹⁷³ VL, III, f. 792, pkt 20: *Konsens na Opactwo Czerwińskie*.

¹⁷⁴ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. I, s. 838, s.v. *Czerwińsk* (autor Br. Chlebowski). Na sejmie 1639 r. posłowie domagali się stanowczo odebrania opactwa królewiczowi, któremu skończył się okres rezydencji. Po długich sporach na wniosek krakowskich posłów wyrażono zgodę, aby Karol Ferdynand pozostał na opactwie na okres kolejnych dwóch lat, czyli do następnego sejmu; Z. Trawicka, *Sejm z roku 1639*, SH 1972, R. XV, z. 4 (59), s. 571, 576, 580–581.

¹⁷⁵ PSB, t. XII/1, s. 87. Opactwo tynieckie należało, obok czerwińskiego, do opactw najbogatszych; J. Dziągiewski, *Izba poselska w systemie władzy Rzeczypospolitej w czasach Władysława IV*, Warszawa 1990, s. 60–70.

Zabiegi o zabezpieczenie sytuacji materialnej nie ustawały i w 1640 r. król przeprowadził wybór brata na biskupstwo płockie¹⁷⁶. Było ono zaliczane do jednego z zamożniejszych w Rzeczpospolitej¹⁷⁷. Pod względem dochodów w XVI w. biskupstwo to zajmowało czwarte miejsce w Rzeczpospolitej¹⁷⁸. Wybór spotkał się z protestami szlachty, niechętniej nadawaniu stanowisk senatorskich królewiczom. W zamian za odstąpienie praw do ubiegania się o koronę, na sejmie koronacyjnym 1649 r. Jan Kazimierz wystąpił o nadanie królewiczowi Karolowi dwóch opactw¹⁷⁹. Znalazło to wyraz w konstytucji *Konsens na konferowanie dwojga Opactw Królewiczowi Imci Karolowi*¹⁸⁰. Brat króla uzyskał wówczas wakujące opactwo mogiłskie, drugim miało być to, które jako pierwsze się zwolni¹⁸¹.

Tabela 6

	Opactwo czerwińskie	Opactwo tynieckie	Biskup płocki	Opactwo mogiłskie
Karol Ferdynad Waza (ur. 1613 r.)	1633–1641	1635–1641	1640–1655	1649–1655

■ Szybka kariera duchowna Michała Jerzego Poniatowskiego przypadła na lata następujące po elekcji monarszej jego starszego brata Stanisława na tron polski (7 IX 1764 r.)¹⁸². Nominację na opata komendatoriusza czerwińskiego uzyskał od króla już 15 listopada tego roku. W 1768 r. został dziekanem królewskiej kolegiaty św. Jana w Warszawie. Biskupstwo płockie otrzymał we wrześniu 1773 r., zaś ingres do diecezji miał miejsce dopiero w 1776 r.¹⁸³ Rok wcześniej – 4 IV 1775 r. – przyjął koadiutorię biskupstwa krakowskiego. Diecezję krakowską otrzymał w zarząd 9 II 1782 r., po odsuniętych z powodu choroby psychicznej biskupie Kajetanie Sołtyku,

¹⁷⁶ Listy Władysława IV wstawiającego się za bratem, zob. *Pomniki dziejów Polski wieku siedemnastego*, t. 1, wyd. A. Podgórski, Wrocław 1840, nr 21 s. 37; nr 22, s. 39–40; nr 27, s. 56–57.

¹⁷⁷ Sejm 1641 r. aprobował wybór uchwaleniem konstytucji *Konsens na Biskupstwo Płockie*, VL, IV, f. 4–5, pkt 5. Królewicz objął je dopiero w 1644 r., zob. J. Seredyka, *Rzeczpospolita...*, s. 203, przyp. 94; PSB, XII/1, s. 86.

¹⁷⁸ Ks. B. Kumor, *Historia Kościoła*, cz. 5, s. 114.

¹⁷⁹ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. VI, red. B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1885, s. 589, s.v. *Mogila* (autor Dr. M. Maciszewski); A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik...*, t. 3, s. 223, 232.

¹⁸⁰ VL, VI, f. 27, pkt 15.

¹⁸¹ Ł. Cieślak, *Sejm warszawski w 1649/50 roku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978, s. 31.

¹⁸² Ks. M. Grzybowski, *Kościelna działalność Michała Jerzego Poniatowskiego biskupa płockiego 1773–1785*, [w:] *Studia z historii kościoła w Polsce*, Warszawa 1983, s. 28.

¹⁸³ K. Zienkowska, *Stanisław August Poniatowski*, s. 241.

i zarządzał nią do 1791 r. Opozycja antykrólewska sprzeciwiała się tej decyzji uważając, iż faktycznym powodem uzyskania tej godności było dążenie Poniatowskiego do zagarnięcia dochodów bogatego biskupstwa¹⁸⁴. W listopadzie 1784 r. nadano mu komendatoryjne opactwo tynieckie przynoszące również duże dochody. Rok później objął archidiecezję gnieźnieńską (ingres w Gnieźnie do katedry nastąpił 9 IX 1789 r.)¹⁸⁵.

Tabela 7

	Komendatoriusz opactwa czerwińskiego	Dziekan kolegiaty św. Jana w Warszawie	Biskup płocki ^a	Koadiutor biskupstwa krakowskiego	Biskup krakowski	Komendatoriusz opactwa tynieckiego	Arcybiskup gnieźnieński
Michał Jerzy Poniatowski (ur. 1736)	1764–1794	1768–1784	1773–1785	1775	1775–1791	1784–1794	1785–1794

^a W tym samym roku, wcześniej, został komendatoriuszem biskupstwa płockiego.

4.2.3. Synowie króla Zygmunta III zwracali się do sejmików o poparcie ich starań na sejmie o uzyskanie prowizji.

Zdarzało się, iż małżonka króla nie otrzymywała przysługujących dochodów z przyznanych jej dóbr oprawnych, gdyż znajdowały się one w ręku szlacheckich posesorów.

■ W takiej sytuacji znalazła się żona Jana Kazimierza – Ludwika Maria. Aby zapewnić jej środki na utrzymanie, sejm 1649 r. przyznał jej w Koronie kwotę 49 tys. zł, zaś w Wielkim Księstwie Litewskim 24 tys. zł, z dóbr, które pierwsze zawakują. Nadania te miały charakter czasowy. Królowa mogła pobierać z nich dochody do czasu, w którym intraty z dóbr oprawnych nie powrócą do jej rąk¹⁸⁶. Za wydatki poniesione przez królową na rzecz państwa (*na potrzeby nasze*) sejm 1659 r. potwierdził zapisy sum na jej rzecz poczynione na dobrach dziedzicznych ruchomych i nieruchomych w Koronie i na Litwie¹⁸⁷. Ekonomie będące w ręku Ludwiki Marii uległy w czasie potopu szwedzkiego zniszczeniom wojennym, zaś część została zniesiona. Aby zrekompensować z tego tytułu stratę w dochodach, sejm przyznał jej wpływy finansowe z żup bocheńskich i z komór solnych w Gronkach i Dobrzykowie prawem dożywotnim¹⁸⁸.

¹⁸⁴ PSB, t. XXVII/3, s.v. *Poniatowski Michał Jerzy h. Ciołek* (autor Z. Zielińska), s. 464.

¹⁸⁵ Ks. M. Grzybowski, *Kościelna działalność...*, s. 29, przyp. 48. Pod względem dochodowości diecezja gnieźnieńska zajmowała pierwsze miejsce, ks. B. Kumor, *Historia Kościoła*, cz. 5, s. 114.

¹⁸⁶ VL, IV, f. 285: *Opatrzanie stołu Krolowej Iey Mci.*

¹⁸⁷ *Ibidem*, f. 593.

¹⁸⁸ *Loc. cit.*

■ Na sejmie 1768 r. uregulowano kwestię utrzymania potomstwa króla Stanisława Augusta. Postanowiono, iż przyszedłszy jego synowie otrzymają corocznie po 12 tys. czerwonych zł – każdy, natomiast córki – połowę tej kwoty¹⁸⁹.

4.2.4. kolejnym źródłem finansowania członków rodziny były zapisy sum dokonywane przez władzę.

■ Zygmunt II August zapisał w testamencie prawa do dóbr i sum neapolitańskich swym siostram Annie, Katarzynie i Zofii, z zastrzeżeniem, iż po ich śmierci nie przejdą one na ich potomstwo, lecz staną się wierzytelnością Rzeczypospolitej¹⁹⁰. Po śmierci sióstr królowna Anna przejęła prawo do sum neapolitańskich, stając się jedyną ich dziedziczką¹⁹¹. Zygmunt III Waza, wstępując na tron polski, przyrzekł w paktach konwentach darować skarbowi Rzeczypospolitej i Wielkiego Ks. Litewskiego pewne dobra, sumy pieniężne i pensje neapolitańskie z Księstw Bari i Rosano oraz myta Foggia¹⁹². Na sejmie koronacyjnym 1588 r. ponownie rzekł się ich oficjalnie, w imieniu swoich dzieci i następców, na rzecz Rzeczypospolitej¹⁹³. Po śmierci Anny Jagiellonki Rzeczypospolita stała się właścicielką sum, natomiast król stał się ich użytkownikiem. Za zgodą stanów¹⁹⁴, przejął przypadającą nań część wypłacanych procentów od sum. Dochody z nich wpływały nieregularnie.

Monarcha nie miał prawa dysponowania sumami pochodzącymi z procentów od pożyczki udzielonej przez królową Bonę monarsze hiszpańskiemu¹⁹⁵. Mimo to w 1626 r. rozporządził sumami jak dziedziczną, wyłączną własnością, zapisując je synowi z pierwszego małżeństwa – królewiczowi Władysławowi i drugiej swej małżonce – królowej Konstancji¹⁹⁶. Po śmierci królowej Konstancji, jej synowie Jan Kazimierz i Karol Ferdynand potraktowali sumy

¹⁸⁹ VL, VII, f. 609: *Pensya dwom Krolewiczom Polskim, Xaweremu y Karolowi*.

¹⁹⁰ J. Bartoszewicz, *Sumy neapolitańskie*, [w:] *Dziela...*, t. VIII: *Studja historyczne i literackie*, t. I, Kraków 1880, s. 203; W. Czermak, *Jan Kazimierz. Studya nad jego życiem i charakterem*, [w:] *Z czasów Jana Kazimierza. Studja historyczne*, Lwów 1893, s. 109. Zygmunt II August pobierał w latach 1561–1572 regularnie procenty od sumy pożyczonej przez królową Bonę Filipowi II hiszpańskiemu; była to kwota ok. 43 tys. dukatów rocznie, M. Bogucka, *Anna Jagiellonka*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1994, s. 128.

¹⁹¹ Zofia zmarła bezdzietnie w 1575 r. zaś Katarzyna zmarła w 1583 r.; jej synem był Zygmunt Waza, zob. J. Bartoszewicz, *Sumy neapolitańskie*, s. 270, 274–275. Dochód z sum neapolitańskich wynosił w 1596 r. ok. 30 tys. dukatów, otrzymała je Anna Jagiellonka; zob. A. Filipczak-Kocur, *Z dziejów skarbu nadwornego za Zygmunta III Wazy*, s. 64, przyp. 63, z odesłaniem do: CIGA, Kijew, f. 1, nr 2, k. 188.

¹⁹² VL, II, f. 1098, pkt 8, zd. drugie.

¹⁹³ J. Bartoszewicz, *Sumy neapolitańskie*, s. 276, z odesłaniem do: *Liber inscriptionum et privilegiorum*, w Metryce Koronnej, ks. 181, w akcie króla Michała.

¹⁹⁴ J. Bartoszewicz, *Sumy neapolitańskie*, s. 276–277; W. Czermak, *Jan Kazimierz...*, s. 109.

¹⁹⁵ J. Bartoszewicz, *Sumy neapolitańskie*, s. 277.

¹⁹⁶ W. Czermak, *Jan Kazimierz...*, s. 110.

jako spadek, zrzekając się *swoich części* na rzecz siostry Anny Katarzyny¹⁹⁷. Za panowania Władysława IV pieniądze przychodziły regularnie¹⁹⁸; po jego śmierci przypadły one na rzecz Jana Kazimierza¹⁹⁹.

■ W 1593 r. król, przekazując starostwo lubelskie podskarbiemu wielkiemu koronnemu Janowi Firlejowi z Dąbrowicy, nałożył nań obowiązek płacenia królowej Annie na jej prywatny użytek rocznie kwoty 5 tys. zł²⁰⁰.

Podstawą utrzymania królewicza Władysława było uposażenie w wysokości ok. 50 tys. zł otrzymywane od ojca, które nie wystarczało jednak na pokrycie wydatków królewicza²⁰¹.

Michał Korybut Wiśniowiecki wyznaczył swej matce Gryzeldzie dochód dożywotni na ekonomii samborskiej. Była to kwota w wysokości 50 tys. zł²⁰². Decyzja króla spotkała się ze sprzeciwem szlachty argumentującej, iż była ona sprzeczna z przepisem zakazującym obciążania pensją ekonomii królewskich.

Sejm radomski 1768 r. obdarzył Kazimierza Poniatowskiego kwotą 1 tys. dukatów, co było rekompensatą za opatrzenie spalonych w 1766 r. Sokala i Stojanowa²⁰³. Stanisław August Poniatowski przyznał w 1794 r. bratu Kazimierzowi miesięczny zasiłek wysokości 500 dukatów, wypłacany do 1798 r.²⁰⁴

Pensję ze skarbu państwa wysokości 6 tys. dukatów otrzymywał od króla jego bratanek, a syn Kazimierza Poniatowskiego – Stanisław. Początkowo były pokrywane ze skarbu państwa niektóre jego wydatki reprezentacyjne²⁰⁵.

4.3. Monarchia w szlacheckim państwie była elekcyjna, w związku z czym powstawał problem czasu trwania uprawnień majątkowych rodziny królewskiej. Rozwiązania przysługujące uprawnionym mogły być różne. Mianowicie:

¹⁹⁷ J. Bartoszewicz zwraca uwagę na fakt, iż bracia mimo zrzeczenia się praw na rzecz siostry otrzymywali należne pieniądze od dworu hiszpańskiego (*ibidem*, s. 282).

¹⁹⁸ *Ibidem*, s. 279.

¹⁹⁹ Szacuje się, iż dochody te wynosiły *trzydzieści kilka tysięcy dukatów rocznie*... W 1650 r. wskutek decyzji wicekróla neapolitańskiego uległy one zmniejszeniu o 1/3 część; w efekcie Jan Kazimierz i Filip Wilhelm Neuburski (mąż Anny Katarzyny Wazy) otrzymywali po 11 428 dukatów, czyli około 70 tys. zł. rocznie każdy; zob. W. Czermak, *Jan Kazimierz...*, s. 110. Umierając Jan Kazimierz zapisał procenty od sum neapolitańskich siostrze Ludwice Marii – Annie Gonzaga księżniczce de Nevers; zob. J. Bartoszewicz, *Sumy neapolitańskie*, s. 284.

²⁰⁰ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża...*, s. 192, z odesłaniem do MK, 138, f. 28; autor podaje, iż w późniejszym wpisie do MK z t.r. (f. 275) wpisana jest kwota 3 tys. zł (*tria millia florenorum*).

²⁰¹ W. Czaplinski, *Władysław IV i jego czasy*, s. 69.

²⁰² *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego*, t. I, cz. II, nr 365, s. 989: *Exorbitantie ad correcturum Seymu Anni 1672*. Zob. też T. Korzon, *Dola i niedola Jana III Sobieskiego 1629–1696*, t. III, Kraków 1898, s. 163.

²⁰³ PSB, t. XXVII/3, s. 448, s.v. *Poniatowski Stanisław h. Ciołek* (autor J. Michalski).

²⁰⁴ *Ibidem*, s. 451.

²⁰⁵ *Ibidem*, s. 482.

- ◆ dożywotnie;
- ◆ do końca panowania ówczesnego monarchy;
- ◆ do objęcia tronu przez nowoobranego władcę;
- ◆ do chwili wykupu.

Problem ten pojawił się po śmierci Zygmunta III Wazy, który pozostawił liczne potomstwo, inaczej niż Henryk Walezy i Stefan Batory, którzy dzieci nie mieli. Sprawą zajął się sejm konwokacyjny (22 VI – 17 VII 1632 r.), podczas którego doszło do różnicy zdań: czy środki na swoje utrzymanie potomkowie zmarłego władcy mają otrzymywać do czasu elekcji nowego, czy do czasu pogrzebu jego poprzednika²⁰⁶. Przyjęto pierwsze rozwiązanie: uchwalona konstytucja stanowiła, iż dochody dóbr stołowych (tak koronnych, jak i litewskich) na utrzymanie mogą pobierać do chwili elekcji nowego króla. Wprowadzono zastrzeżenie, iż podskarbiowie nie mogą żadnymi długami obciążać dóbr stołowych, a na sejmie elekcyjnym powinni złożyć sprawozdanie z dokonanych wydatków²⁰⁷. Po śmierci Władysława IV konfederacja generalna warszawska postanowiła, iż dochody z dóbr stołowych królewskich przysługują królowej wdowie do dnia pogrzebu władcy²⁰⁸.

Po śmierci Michała Korybuta Wiśniowieckiego sejm konwokacyjny 1674 r., ze względu na bezpotomność zmarłego, uchwalili dla jego małżonki królowej Eleonory, wdowę prowizję na okres jednego roku, w wysokości 200 tys. zł²⁰⁹.

Synom zmarłego króla Jana III Sobieskiego i jego żonie zagwarantowano w paktach konwentach Augusta II nienaruszalność dóbr zarówno dziedzicznych, jak i dóbr Rzeczypospolitej będących w ich posiadaniu²¹⁰. W paktach konwentach ostatniego bezkrólewia (1764 r.) nie znajdujemy żadnych postanowień odnośnie do zabezpieczenia praw majątkowych potomstwa zmarłego Augusta III. Dopiero sejm 1768 r. udzielił sukcesorom domu saskiego gwarancję zachowania dóbr dziedzicznych – tak dzierżaw wieczystych, jak i zawartych na czas oznaczony²¹¹.

²⁰⁶ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik...*, t. 1, s. 178.

²⁰⁷ *Konfederacja generalna omnium ordinum...*, VL, III, f. 734, pkt 48. Na konstytucję zwróciła uwagę U. Augustyniak, *Wazowie i „królowie rodacy”*. Studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII wieku, Warszawa 1999, s. 159. Sprawa ta zajęła dużo czasu z uwagi na protest posła z województwa sieradzkiego, zob. A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik...*, t. 1, s. 134.

²⁰⁸ VL, IV, f. 164.

²⁰⁹ VL, V, f. 218; pieniądze miały pochodzić z dochodów z dóbr stołowych żupnych ekonomicznych y celnych, 1/3 tej kwoty miała pochodzić ze skarbu litewskiego. Zob. T. Korzon, *Dola i niedola...*, t. III, s. 448; K. Matwijowski, *Pierwsze sejmy z czasów Jana III Sobieskiego*, Wrocławskie Tow. Nauk., ser. A, nr 187, Wrocław 1976, s. 22, 27, 193, 229.

²¹⁰ VL, VI, f. 23. Nałożono na nich obowiązek, aby administratorami i ekonomami w tych dobrach była polska szlachta osiadła.

²¹¹ VL, VII, f. 608–609: *Assekuracja possessyi Domowi Saskiemu w Polsce*. Gwarancją objęto: nabytki potwierdzone konstytucją z 1726 r.; kontrakty z 1736 r. na wieczystą dzierżawę na grunt na Szolcu i z 1761 r. na dzierżawę czasową na wyspę Ostrow nazwaną.

Zdarzało się, iż przyznawano pensję synom zmarłego króla pod rządami nowego monarchy. Starania o uzyskanie środków materialnych na utrzymanie podjął, po elekcji Stanisława Augusta Poniatowskiego, Karol Chrystian Józef – syn zmarłego króla Augusta III Sasa. Zaopatrzenie takie przyznał mu sejm 1768 r., wyznaczając roczne pensje w wysokości 12 tys. dukatów jemu i jego bratu Ksaweremu²¹². Powyższa kwota miała być wypłacana w dwóch ratach, co pół roku. Pierwszy sejm rozbiorowy 1775 r. wyznaczył na pensję dla obu królewiczów kwotę w wysokości 268 tys. zł²¹³, zaś sejm 1776 r. zmniejszył ją do 178 666 zł 20 gr²¹⁴. Sejm grodzieński 1793 r. powrócił do kwoty 268 tys. zł, która miała być wypłacana dożywotnio obu braciom. Ostatni sejm Rzeczypospolitej określił ponadto pobory, jakie miała otrzymywać jego żona i córka na wypadek przeżycia królewicza Karola Chrystiana Józefa²¹⁵.

4.4. Podmiot uposażający.

4.4.1. Decyzje o zapewnieniu środków na utrzymanie rodziny królewskiej podejmowane były z inicjatywy władcy. On był głównym decydującym. Tak było w przypadku zakupu dóbr, nadań ziemskich pod różnymi tytułami, wykupu królewszczyzn z zastawu, nadań w użytkowanie, w dzierżawę czy cesji dóbr królewskich trzymanyh przez osobę trzecią²¹⁶. Podobnie było z nadaniami dochodów ze starostw czy związanymi z pełnieniem godności duchownych. Z uwagi na to, że następowało to z naruszeniem obowiązujących zwyczajów, decyzje te musiały uzyskać jednak zatwierdzenie sejmu, co po dłuższych sporach dokonywano na jego forum. Król występował do sejmu z inicjatywą ustanowienia uposażenia dla swojego potomstwa. Tak było w 1632 r.: Zygmunt III, uzyskawszy pożądane decyzje, zrezygnował na rzecz Rzeczypospolitej z czerpanych dotąd dochodów z mennicy. Zygmunt III, jak i następcy monarchowie, dokonywał zakupu dóbr ziemskich; umowy takie były *post factum* potwierdzane przez sejm albo też nie uzyskiwały one takiej legalizacji. Król przyznawał swoim bliskim pensję m.in. w postaci kwot, które dzierżawcy królewszczyzn winni byli płacić na rzecz poszczególnych

²¹² VL, VII, f. 609: *Pensya dwom Krolewiczom Polskim, Xaweremu y Karolowi*, PSB, t. XII/1, s. 88, s.v. *Karol Chrystian Józef* (autor R. W. Wołoszyński).

²¹³ VL, VIII, s. 99.

²¹⁴ *Ibidem*, f. 891.

²¹⁵ Małżonka miała otrzymywać połowę uposażenia męża królewicza, z kolei ich córka 36 tys. zł, VL, X, *Konstytucje sejmu grodzieńskiego z 1793 r.*, wyd. Z Kaczmarczyk przy współudziale J. Matuszewskiego, M. Szczanieckiego i J. Wąsickiego, Poznań 1952, s. 335, pkt 29: *Pensja dożywotnia dla księżąt saskich a królewiczów polskich*; zob. PSB, XII/1, s. 89.

²¹⁶ T. Zielińska, *Magnateria...*, s. 34, 80, 83; J. Matuszewski, *Die Verpfändung der Krongüter und das Nutzungssystem der Herrschaftsgüter der Regierenden in Polen des 15. Und 16. Jahrhunderts*, [w:] *Polen und Osterreich in 16 Jahrhundert*, hrsg. von W. Leitsch und S. Trawkowski, Wien-Köln-Weimar 1997, s. 58–59.

dzieci królewskich. Monarcha miał szeroką gamę możliwości zapewnienia swojej rodzinie środków na utrzymanie.

4.4.2. W źródłach napotykamy na informacje, z których wynika, iż w pewnych sytuacjach o nadaniu zaopatrzenia członkom rodziny królewskiej decydował sejm. Na sejmie warszawskim 1620 r. stany koronne i litewskie wyraziły zgodę na oddanie królewiczowi Władysławowi w administrację i użytkowanie ziem zdobytych w wyniku dymitriad²¹⁷. Z uwagi na niewystarczające na utrzymanie dochody królewicza sejm w 1626 r. przyznał mu określonej wysokości zaopatrzenie²¹⁸.

Aby zapewnić środki na utrzymanie królowej nie mającej dochodów z oprawy znajdującej się w rękach prywatnych, król zwracał się do sejmu o przyznanie jej uposażenia do czasu powrotu dóbr oprawnych. Sejm przyznawał określonej wysokości sumy z dóbr królewskich, które zawakują²¹⁹. Król Władysław IV w czasie obrad sejmowych podejmował starania o nadanie bratu jako źródła utrzymania godności duchownych, na co sejm wyrażał zgodę (1633, 1640, 1649 r.).

Wstępujący na tron władca winien był rozdać starostwa, z których dochody dotychczas czerpał. W 1676 r. sejm odstąpił od tego zwyczaju, zezwalając królowi i jego małżonce na ich dalsze trzymanie.

Ostatecznie w paktach conwentach z 1764 r. zezwolono nowo wybranemu królowi na zakup dóbr ziemskich do określonej wartości, bez potrzeby uzyskania od sejmu na to zgody. Problem zaopatrzenia finansowego potomków ostatniego króla uregulowano na sejmie 1768 r., wyznaczając im na przyszłość określonej wysokości roczne pensje, co nie położyło kresu różnym formom finansowania pozostałych krewnych przez władcę.

5

Ustawodawca był uzależniony od postępowania królewskiego, które sankcjonował po fakcie.

5.1. Naruszenie prawa zwyczajowego zakazującego nabywania dóbr ziemskich przez członka rodziny królewskiej, poprzez zakup dóbr żywieckich w 1624 r., doprowadziło do ostrego konfliktu między królem a szlachtą zakończonemu uchwaleniem na sejmie 1631 r. dwóch konstytucji: *O dobrach ziemskich dziedzicznych* i *O dobrach żywieckich*²²⁰. Pierwsza z konstytucji, aby uniknąć w przyszłości podobnych przypadków naruszeń prawa, wprowadziła generalny zakaz kupowania, darowizn, zastawu lub pozyskiwania

²¹⁷ *Ordynacya Prowincyi od Moskwy rekuferowanych*, VL, III, f. 368–371.

²¹⁸ *Ibidem*, III, f. 495: *Auctia prowizyi stołu Krolewicza I. Mści Władysława*.

²¹⁹ VL, IV, f. 285: *Opatrzenie stołu Krowowej Iey Mci*.

²²⁰ VL, III, f. 666, 667–668.

w jakikolwiek inny sposób dziedzicznych dóbr ziemskich przez członków rodziny królewskiej²²¹. Druga z nich, odnosząca się do aktu zakupu dóbr żywieckich, akceptowała doraźne złamanie obowiązującego prawa zwyczajowego, pozwalając królowej trzymać wspomniane dobra aż do chwili wykupu ich przez Rzeczpospolitą bądź osobę prywatną (szlachcica koronnego lub litewskiego)²²². W przypadku śmierci królowej suma miała przypaść jej synom. Starostwo traktowane było przez rodzinę królewską jako własność. Po śmierci królowej, w ramach rozliczeń rodzinnych, uzyskał je królewicz Karol Ferdynand, po nim jego brat Jan Kazimierz²²³.

Na wspomnianym sejmie, w dyplomie *ad archiwum* Zygmunt III zobowiązał się, iż królewicz Jan Albert nie będzie nabywał dóbr ziemskich²²⁴. Panujący nie chciał upubliczniać swego ustępstwa. Sejm 1633 r., zatwierdzając objęcie biskupstwa krakowskiego przez królewicza, zakazał nabywania dóbr ziemskich pod jakimkolwiek tytułem²²⁵.

Mimo obowiązywania konstytucji *O dobrach ziemskich dziedzicznych* monarchowie nabywali posiadłości ziemskie. Kupna dokonane przez Augusta II Sasa usankcjonował, po fakcie, sejm w 1726 r. konstytucją sejmową²²⁶.

²²¹ Ziemskie dobra szlacheckie mogły nabywać jedynie osoby, które *juri Terrestri mere podlegają, et per omnia gaudent aequalitatae et paritate iuris et poene*. W stosunku do podmiotów uprawnionych do nabywania dóbr ziemskich użyto sformułowania, iż są to osoby, które *żadney w personach swoich preeminencyi nie zaciągają*, czyli nie mogli to być członkowie rodziny królewskiej; uwagę na to zwrócił J. Mazurkiewicz, *Ustawy amortyzacyjne w dawnej Polsce*, Pamiętnik Historyczno-Prawny [Lwów] 1933, t. XII, z. 2, s. 29. Zabroniono królowi dokonywania darowizn, kupna, zastawu czy w jakichkolwiek inny sposób nadań na rzecz innych osób niż szlachta. Odnosiło się to również do dóbr, które król otrzymał prawem kaduka, zapisu czy darowizny, VL, III, f. 666.

²²² Wykupu Żywca dokonał w 1676 r., Jan Wielopolski – podkanclerzy koronny, ożeniony z siostrą królowej Marii Kazimiery – Marią Anną de la Grange, margrabianką d'Arquien, zob. *Exemptio Żywca*, VL, V, f. 358–359. Zdaniem S. Cynarskiego, dobra zostały wykupione w 1678 r.; zob. tenże, *Początki kariery rodziny Wielopolskich, [w:] Społeczeństwo staropolskie*, t. 2, red. A. Wyczański, Warszawa 1979, s. 155, bez podania źródła; podobnie S. Ciara, *Senatorowie i dygnitarze...*, s. 130.

²²³ K. Chłapowski, *Spór o kupno dóbr żywieckich przez królową Konstancję w latach 1624–1631*, KH 1997, R. CIV, z. 2, s. 10. Jan Kazimierz zapisał je w testamencie szwagierce Annie Gonzadze, ta z kolei sędowała je zięciowi Henrykowi Ludwikowi de Bourbon; zob. U. Augustyniak, *Wazowie i „królowie rodacy”*, s. 135.

²²⁴ J. Seredyka, *Rzeczpospolita w ostatnich latach panowania Zygmunta III (1629–1632). Zarys wewnętrznych dziejów politycznych*, Studia i Monografie [Opole] 1978, nr 62, s. 119.

²²⁵ *Dobr ziemskich niikim sposobem nabywać nie ma: czego Urzędy wszelkie przestrzegać będą, aby takowych inscriptiones nie przyjmowali, sub poena peculatus ad cuiusvis instantiam, in Iudicio Tribunalitio inter officij repetenda: y zapisy takowe żadney wagi mieć nie będą...*; VL, III, pkt 19: *Konsens na Biskupstwo Krakowskie*, f. 792 (1633 r.); IV, f. 5, pkt 3: *Konsens na Biskupstwo Płockie* (1641 r.).

²²⁶ *Pałac nasz Morsztynowski z gruntami i przyległościami do niego należącemi*, VL, VI, f. 447, pkt 8. Jak pisze J. Staszewski, był to osobisty sukces króla; tenże, *August II Mocny*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998, s. 240.

Postanowieniami objęto również *wszystkie inne palace, place, grunta tudzież y rezydencye*, do których prawo własności uzyskał władca. Po królu dziedziczyć je mogli jego krewni. Powyższe nabytki uzyskały sejmową gwarancję nienaruszalności w 1768 r.; objęto nią wówczas również te dobra, które nie posiadały dotychczas takiej aprobaty²²⁷.

Naruszanie zakazu kupowania majątków ziemskich przez panujących spowodowało, że w 1764 r. w paktach konwentach zezwolono królowi na kupno dóbr nie przekraczających wartości 15 mln złp, bez potrzeby ubiegania się o zgodę sejmu²²⁸. W kwestii ich dziedziczenia pakta przewidywały dwie sytuacje. Pierwsza – gdy byli synowie; prawo sukcesji tych dóbr przysługiwało tylko im²²⁹. Druga – gdy nie było męskiego potomstwa; wówczas w dobrach mogła być osadzona córka królewska, jednakże nie mogła ona ich dziedziczyć. Gdy wychodziła za mąż, przysługiwało jej prawo do uzyskania ze strony najbliższych krewnych spłaty z majątku ziemskiego.

Przedstawiciele rodziny królewskiej dokonywali ze swoich środków wykupu dóbr zastawnych, stając się zastawnikiem. Chcąc zabezpieczyć pieniądze, które królowa wyłożyła na wykupienie, sejm warszawski 1616 r. uchwalił konstytucję *Warunek sumy dziesięciu tysięcy złotych na Oniszkach*. Uznano wymienione dobra za obciążone kwotą, za którą zostały wykupione, przy jednoczesnym utrzymaniu królowej w posiadaniu nieruchomości. Zapisaną sumą mogła ona dysponować według własnej woli²³⁰. Aby uniknąć na przyszłość podobnych sytuacji, sejm w 1631 r. wprowadził przepis zabraniający członkom rodziny królewskiej nabywania dóbr ziemskich będących w zastawie²³¹. Przepis ten nie był przestrzegany, o czym świadczą wykupy dokonywane przez Jana III Sobieskiego.

²²⁷ *Assekuracja possessyi Domowi Saskiemu w Polsce*, VL, VII, f. 608–609.

²²⁸ VL, VII, f. 201. Z kolei w paktach konwentach sejmu grodzieńskiego 1793 r. zezwolono królowi, za wiedzą Rady Nieustającej i z zachowaniem formalności prawnych, nabyć dla siebie lub swego potomstwa dziedziczne dobra ziemskie do wysokości 10 mln. Sukcesja tych dóbr przechodziła tylko na potomków męskich. W przypadku ich braku, dobra przechodziły na linię żeńską. Prawo do dziedziczenia nie przysługiwało jednak w sytuacji, gdy córki przeniósł się za granicę lub ich mężowie objęli tam władzę. Wówczas dobra miały być skupione, według ich wartości, przez krewnych, a w razie ich braku – przez skarb Rzeczypospolitej, następnie zaś odsprzedane obywatelom Rzeczypospolitej. Gdyby z kolei syn króla uzyskał władzę poza Rzeczpospospolą, to trzymane przez niego dobra dziedziczne podlegały wykupieniu, VL, t. X: *Konstytucje sejmu grodzieńskiego z 1793 roku*, wyd. Z. Kaczmarczyk przy współudziale J. Matuszewskiego, M. Szczanieckiego, J. Wąsickiego, Poznań 1952, s. 113–114.

²²⁹ VL, VII, f. 201: *...które to dobra successoribus masculis tylko cedere powinny...*; *loc. cit.*

²³⁰ VL, III, f. 306, pkt 2.

²³¹ *Dobra ziemskie dziedziczne, nec modo donationis, nec emptionis, albo hypotecae, neque quovis obligationis modo, aut aliquo alio jure, napotym dostawane bydź nie mają...*; *ibidem*, f. 666: *O dobrach ziemskich dziedzicznych*.

Zygmunt III nadawał uposażenia starostw członkom swojej rodziny, a następnie zabiegał na sejmie o ich usankcjonowanie. Nadanie przez Zygmunta III Brodnicy i Golubia na rzecz swojej żony, po długich staraniach zaaprobował w 1631 r. sejm konstytucją²³². Ustąpił zatem sejm na rzecz rodziny królewskiej, mimo ostrych sprzeciwów podnoszonych ustawicznie przez szlachtę w tej sprawie. Starostwa te miały świadczyć wszystkie dotychczasowe ciężary względem państwa.

Ustawodawca zmierzał do ograniczenia praw potomstwa królewskiego do oprawy, na której był zabezpieczony posag królowej. Po śmierci matki prawo doń uzyskiwało potomstwo. Chcąc ograniczyć możliwości króla korzystania z posagu żony na rzecz potomstwa i przeznaczyć dobra wchodzące w skład oprawy dla osób zasłużonych, sejm 1607 r. uchwalił konstytucję *Zniesienie oprawy Królowej Iey Mci zmarłej, Małżonki naszej*. Starostwa wchodzące w skład oprawy zwrócono wówczas do skarbu koronnego²³³. W 1609 r. na sejmie wprowadzono przepis, iż żaden potomek rodziny królewskiej nie ma prawa sukcesji do dóbr, które należały do oprawy matki²³⁴. Zakaz sukcesji na dobrach oprawnych powtórzono w konstytucjach z 1638 r. – *Oprawa K. I. M. Cecylii Renaty*²³⁵, z 1646 r. – *Oprawa Królowej Iey Mci Ludowiki Maryi*²³⁶ i w następnych²³⁷. Niemniej jednak dochody z niektórych starostw oprawnych sejm przeznaczał na utrzymanie dzieci królewskich.

5.2. Konstytucje z 1576 r. i z 1607 r., określając ogólne warunki, jakie powinna spełniać osoba otrzymująca urząd publiczny czy dworski, stanowiły, iż winny to być osoby zasłużone, godne, korzystające z praw publicznych. Z kręgu tych osób nie wyłączono wyraźnie członków rodziny królewskiej.

Sejm był przeciwny nadawaniu przez monarchę godności kościelnych członkom rodziny królewskiej. Chcąc położyć kres takiej praktyce, w 1631 r. uchwalono konstytucję *O wakancyach*, którą postanowiono, że *duchowne y świeckie beneficia et dignitates*, które zostaną zwolnione, król może nadać członkom swojej rodziny tylko za zgodą sejmu. Uprawnionymi do ich uzyskania byli przedstawiciele stanu szlacheckiego korzystający z praw publicznych i niekarani²³⁸. W konstytucji odwołano się do wcześniejszych przepisów zakazujących nadawania urzędów osobom z rodów książęcych. Zygmunt III

²³² VL, III, f. 668, pkt 7: *Starostwa Brodnickie, y Golubskie*.

²³³ VL, II, f. 1605, pkt 18.

²³⁴ VL, II, f. 1666, pkt 13: *Oprawa Królowej Iey Mci Konstancyi*, zd. ostatnie.

²³⁵ VL, III, f. 926. Sejm 1647 r. uchwalił konstytucję *Zniesienie reformacyi K. I. M. Cecylii*, zob. VL, IV, f. 104.

²³⁶ VL, IV, f. 90.

²³⁷ VL, V, f. 56: *Oprawa Nayiaśnieyszey Królowey Ieymci Eleonory* (1670 r.); f. 551: *Oprawa Nayiaśnieyszey Królowey Imci Maryi* (1678 r.); VI, f. 659: *Oprawa Nayiaśn. Królowey Ieymci* (1736 r.).

²³⁸ VL, III, f. 669.

na krótko przed śmiercią przeforsował nadanie królewiczowi Janowi Albertowi biskupstwa krakowskiego, co zostało zaaprobowane na sejmie koronacyjnym 1633 r.²³⁹

6

Gdy w świadomości szlacheckiej utrwalił się pogląd, że królewszczyzną są *panis bene merentium*, zaś ideałem król, który nie dysponuje własnymi dochodami i jest uzależniony finansowo od szlacheckiego sejmu²⁴⁰, w szczególności w ówczesnym położeniu materialnym znaleźli się obcy władcy elekcyjni. Wybrani na tron Rzeczypospolitej nie posiadali na jej obszarze dóbr rodowych. Byłoby zatem dziwne, gdyby nie zadbali o zapewnienie środków na utrzymanie swojej rodziny.

W ciągu całego okresu obserwujemy zmagania na linii król – szlachta. Z jednej strony władca chciał uzyskać jak najwięcej dla siebie i swojej rodziny, aby stworzyć dla niej zaplecze materialne. Wobec braku uregulowań prawnych panujący podejmowali różne kroki dla osiągnięcia tego celu. Z drugiej strony szlachta zabiegała te traktowała nieufnie, uchwalając po fakcie konstytucje mające położyć temu kres. Sprzeciwy szlachty nie powstrzymywały działań władców zmierzających do wzmocnienia pozycji materialnej rodziny. W trakcie zmagania król przeprowadzał w zasadzie swoją wolę, nie licząc się z wolą szlachty, uzyskując dopiero po czasie zatwierdzenie wcześniej podjętych decyzji naruszających prawo. Postępowanie władcy wpływało modyfikująco na ustawodawstwo sejmu. Mimo ustanawianych różnych ograniczeń, władca elekcyjny był personą, która na ogół uzyskiwała to, o co zabiegała, by zapewnić swoim bliskim środki utrzymania.

²³⁹ *Ibidem*, f. 791–792: *Konsens na Biskupstwo Krakowskie*.

²⁴⁰ Znalazło to wyraz w publicystyce politycznej z okresu rokосу Zebrzydowskiego: *Niechajże to tak stanie o królu i o bogactwie jego, choćby było co więcej; które bogactwo ukazałbym być przyczyną zginienia i niewolej naszej, bo kiedybyśmy mieli króle ubogie, coby nie mu od nich, ale oni od nas potrzebowali, jako przeszłych czasów było, bywaliśmy w poszanowaniu, wolności nam trzymano, przysięgi nie gwałcono; wytargowaliśmy zawsze co na królu, kiedyby czego u nas chciał, a teraz nie potrzebuje nas, ma się jako pan...; Rewersa listu szlacheccia jednego...*, [w:] *Pisma polityczne z czasów rokосу Zebrzydowskiego 1606–1609*, t. II: *Proza*, wyd. J. Czubek, Kraków 1918, s. 242. Zob. J. Włodarczyk, *Sejmiki jako szkoła wychowania obywatelskiego (na przykładzie sejmików sieradzkiego i łęczyckiego)*, [w:] *Dzieje kultury politycznej w Polsce*, red. J. A. Gierowski, Warszawa 1977, s. 73; S. Ochmann-Staniszevska, *Od stabilizacji do kryzysu władzy królewskiej państwa Wazów*, [w:] *Studia z dziejów Polski XV–XVIII wieku*, red. A. Sucheni-Grabowska, M. Żaryn, Warszawa 1994, s. 223.